

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑ Ι

E v a n g e l o s K o f o s, Greece and the Eastern Crisis 1875-1878. With a Foreword by W. N. Medlicott, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1975, σελ. 284.

Ἡ τελευταία ἑκατονταετία τῆς ἱστορίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, πού καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ 19ου αἰ., ἀρχίζει μετὰ τὴν ἐπίσημη καθιέρωση τοῦ ὀρισμοῦ στὴ διεθνή διπλωματία κατὰ τὸ Συνέδριον τῆς Βερόνας (1822) καὶ λήγει τὸ 1922 μετὰ τὰ δραματικά γεγονότα πού ἔχουν ἄμεση σχέση μετὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία. Ὁλόκληρη ἡ περίοδος αὐτὴ τῆς ἱστορίας, πού ἐπηρέασε ἀποφασιστικά τὴ μοίρα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, εἶναι φορτισμένη ἀπὸ τὶς ἐπιπτώσεις κρίσιμων καὶ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος γεγονότων, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὅποια, ἰδιαίτερα ἐκεῖνα πού συνδέονται μετὰ τὶς ἐξάρσεις τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, εἶναι ἄγνωστα στὶς λεπτομέρειες, τόσο στὴν ἔκταση ὅσο καὶ στὸ βάθος τους. Μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ γενικὸ περίγραμμα τῶν γεγονότων, ὅμως ἡ ἄγνοια τῶν λεπτομερειῶν τους, πολλὰς ἀπὸ τὶς ὁποῖες προσδιορίζουν καὶ τὴν ποιοτικὴ σύνθεσή τους, εἶναι δυνατὸ νὰ μᾶς ὀδηγήσουν σὲ ἐσφαλμένες κρίσεις, χαρακτηρισμοὺς καὶ ἀξιολογήσεις. Γι' αὐτὸ ἔχει ἐξαιρετικὴ σημασία ἡ προσφορά τῶν μελετητῶν πού καταπιάνονται μετὰ τὴν ἐξονυχιστικὴ διερεύνηση περιόδων τῆς ἱστορίας, μετὰ περιορισμένη ἴσως χρονικὴ διάρκειά, ἀλλὰ ἀποφασιστικῶν γιὰ τὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ πλουτίζουν ἔτσι τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία μετὰ ἔργα πού συμβάλλουν θετικά στὴν προβολὴ τῶν γεγονότων μέσα στὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις.

Μία τέτοια ἱστορικὴ μεγέθυνση πραγματοποιεῖ ὁ διδάκτωρ τῆς ἱστορίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου κ. Εὐάγγελος Κωφός μετὰ τὸ βιβλίον του «Greece and the Eastern Crisis 1875-1878». Ἡ περίοδος πού ἐπέλεξε γιὰ ἐξαντλητικὴ ἀπὸ κάθε πλευρὰ διερεύνηση δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ ἐξάρση, ἀπὸ τὶς πολλὰς, τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, ἀλλὰ τὶς κρισιμότερες στιγμὲς του κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 19ου αἰ. Οἱ στιγμὲς αὐτὲς συνδέονται μετὰ γεγονότα πολεμικὰ πού ἄλλαξαν ριζικὰ τὸ χάρτη τῶν Βαλκανίων καὶ ἄλλα, διπλωματικά, πού ἐξουδετέρωσαν σὲ πολλὰ σημεῖα τὰ πρῶτα καὶ συνέβαλαν καὶ τὰ δύο στὶς μετέπειτα ἐξελίξεις καὶ τὴν ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἰδιαίτερα στὸ Μακεδονικὸ χῶρον. Ἔτσι, συμφωνώντας μετὰ τὴν ἄποψη τοῦ Ἄγγλου ἱστορικοῦ καὶ καθηγητῆ στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λονδίνου W. N. Medlicott, πού προλογίζει τὸ σύγγραμμα, πρέπει νὰ παραδεχθῶμε ὅτι ὁ κ. Κωφός μετὰ τὴν ἐργασία του ἔδωσε μετὰ ἐπιστημονικὴ τεκμηρίωση τὴν ἑλληνικὴ ἄποψη στὶς σχετικὰς μελέτες πού ἀναφέρονται στὴν κρίση τοῦ 1875-1878, ἡ ὅποια μόνις πρόσφατα ἄρχισε νὰ διερευνεῖται συστηματικά.

Γιὰ νὰ ἐκτιμηθῇ ὅμως ἡ σημασία τῆς ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Κωφοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλυθῇ εὐρύτερα τὸ περιεχόμενό της.

Τὸ βιβλίον χωρίζεται σὲ 11 κεφάλαια, κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ ὅποια καλύπτει καίρια σημεῖα τῶν ἐπαναστατικῶν, πολεμικῶν καὶ διπλωματικῶν γεγονότων τῆς περιόδου πού ἐξετάζεται. Προηγεῖται σύντομος πρόλογος τοῦ συγγραφέα πού κατατοπίζει τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ θέματος, τὸ ὅποιο βασικὰ ἀναφέρεται στὴν ἐξέταση τῆς θέσεως τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως τοῦ 1875-1878, γιὰ τὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικόν πού χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τὴ μέθοδον πού ἀκολουθήθηκε κατὰ τὴ διαπραγμάτευσίν του. Ἀκολουθεῖ μιὰ πολὺ κατατοπιστικὴ εἰσαγωγή, στὴν ὅποια δίδονται ὅλα τὰ στοιχεῖα, ἔχι μόνον γιὰ νὰ εἰσαχθῇ ὁ ἀναγνώστης στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν γεγονότων πού θὰ ἐξιστορηθοῦν,

ἀλλὰ και νά ἐφοδιαστῆ με τὰ κριτήρια ἐκεῖνα πού θά τοῦ ἐπιτρέψουν νά ἀποτιμῆσθαι τὸ βάρος τους, ἀφοῦ πρῶτα συνδεθῆ με τὴν ἱστορικὴ ἀνέλιξη τοῦ θέματος ὡς τὴν ἐποχὴ πού κορυφώνεται σὲ κρίση.

Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ ἐθνικὲς φιλοδοξίες τῶν Ἑλλήνων, ὅπως αὐτὲς ἐκφράζονται με τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ (στὶς ρίζες τῆς ὁποίας ἀνατρέχει ὁ κ. Κ. γιὰ νά παρακολουθησθῆ τὴν ἀνέλιξή της και νά ἀναφερθῆ στοὺς φορεῖς και στὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὁ καθένας τους τὴν ἐξέφραζε), ἀγνοήθηκαν ἀπὸ τὶς διεθνεῖς διασκέψεις κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 1875-1878, και ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς διέτρεξε θανάσιμο κίνδυνο. Ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἐφθασε στὴν κορύφωσή του με τὴ Συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου και ἐξουδετερώθηκε με τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τοῦ Βερολίνου.

Ἡ ἐξέταση τῶν σχέσεων τῆς Ἑλλάδος με τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς ὀδηγεῖ τὸν συγγραφεὴ στοὺς συμπεράσματα ὅτι ὅσο πλησιάζουμε στὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ, οἱ σχέσεις αὐτὲς ἐξασθενοῦν, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ σχέσεις με τὴν Τουρκία βελτιώνονται. Αὐτὴ ἡ ἐξασθένιση ἔχει και τὰ αἰτίαι της, τὰ ὁποῖα διερευνῶνται (π.χ. ἐμφάνιση τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας στὴ Μακεδονία τὸ 1867, ἴδρυση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας κτλ.). Πιὸ ὁμαλὲς ἦταν οἱ σχέσεις με τὴν ἀλβανικὴ ἐθνότητα, πού ἀπέβλεπαν στὴ δημιουργία ἐνὸς ἐνοποιημένου κράτους. πρὶν ἀπὸ τὴν κρίση τοῦ 1875-1878. Ἡ βελτίωση τῶν σχέσεων με τὴν Τουρκία δὲν ὑπῆρξε τυχαῖο γεγονός, ἀλλὰ ἀποτελοῦσε συνάρτηση τῶν συνθηκῶν πού εἶχαν δημιουργηθῆ και σύμφωνα με τὶς ὁποῖες ἡ Ἑλλάδα κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς κρίσεως, ἀποξενωμένη ἀπὸ τοὺς Βαλκανικοὺς και παραμελημένη ἀπὸ τὴ Ρωσία, βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ βρετανικὴ ἐπιρροή, πού ἐπέδωκε προώθηση τῶν σχέσεών της με τὴν Τουρκία γιὰ τὴν ἐξασφάλιση περιοδου εἰρήνης και συνεργασίας.

Ἀξιόλογες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα πού ἀναφέρονται στοὺς τμήματα τῆς εἰσαγωγῆς του, τὸ σχετιζόμενο με τὶς προθέσεις και τὸ ρόλο πού διαδραμάτιζαν τότε τὰ δύο ἐθνικὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ: ἡ Ἀθήνα και ἡ Κωνσταντινούπολη. Τὰ δύο αὐτὰ κέντρα ἀποτελοῦσαν και δύο διαφορετικοὺς σταθμοὺς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἐθνικῶν φιλοδοξιῶν, ἡ Ἀθήνα εἶχε στραμμένα τὰ βλέμματά της στὴν Κρήτη, τὴν Θεσσαλία, τὴν Ἠπειρο και τὴν Μακεδονία. Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινουπόλεως, με τοὺς ὁποίους συντάσσονταν και οἱ Ἕλληνες τῆς Θράκης και τῆς Μ. Ἀσίας, υἰοθετοῦσαν πολιτικὴ συνυπόσχεση με τοὺς Τούρκους, πού βοήθησε στὴν ἐπιβίωσή τους και τὴ βαθμιαία ἀνέλιξή τους στοὺς καίριους τομεῖς τῆς ζωῆς τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Στὸ τμήμα τῆς Εἰσαγωγῆς πού τιτλοφορεῖται «Οἱ ἑλληνικὲς ἐπαρχίες τῆς Τουρκίας» ἀναλύονται οἱ ἐπικρατοῦσες συνθήκες και τὰ προβλήματα τὰ συνδεόμενα με τὴ γενικώτερη ἐθνικὴ ὑπόθεση σὲ καθεμίᾳ ἀπὸ τὶς ὑπόδουλες ἐπαρχίες (Κρήτη, Μακεδονία, Ἠπειρο, Θεσσαλία, Θράκη και Κύπρο), με ἰδιαίτερη μνεῖα τῆς κοινότητος τοῦ Ἁγίου Ὀρους, με στατιστικὰ στοιχεῖα και ἀναφορὰ στὶς διάφορες ἐπαναστατικὲς κινήσεις τῶν μοναχῶν. Στὴ συνέχεια δίδονται με συντομία στοιχεῖα γιὰ τὶς ἑλληνικὲς κοινότητες ἔξω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία (Ρωσία, Βαλκάνια, Κεντρικὴ Εὐρώπη, Ἀγγλία, Αἴγυπτο κτλ.), τὴν ἱστορικὴ τους ἐξέλιξη, τὸ φρόνημα τῶν μελῶν τους και τὴ συνεισφορὰ τους στὴν πνευματικὴ και πολιτιστικὴ ζωὴ τοῦ Ἑθνους.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατατοπιστικὴ αὐτὴ εἰσαγωγή ἀρχίζει ἡ λεπτομερειακὴ διερεύνηση τοῦ θέματος. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο (σ. 42-57) γίνεται ἀναφορὰ στὰ πρῶτα γενεσιουργὰ αἰτία τῆς Ἀνατολικῆς Κρίσεως, πού ταυτίζονται με τὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τῆς Βοσνίας και Ἐρζεγοβίνης, τῶν ὁποῖων ἐρευνῶνται κυρίως οἱ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια συνδέσεις τους και οἱ ἀντιδράσεις στοὺς διπλωματικὸ προσκῆνιο. Ἡ θέση τῶν Μ. Δυνάμεων τῆς ἐποχῆς (Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Αὐστροουγγαρίας, Γερμανίας) συνέπιπτε τότε. Καθεμίᾳ, γιὰ τοὺς δικούς της λόγους, ἐπιθυμοῦσε νά τελειώσῃ τὸ ταχύτερο ἡ ἐπαναστατικὴ ἐξέγερση, γι' αὐτὸ υἰοθέτησαν τὸ πρόγραμμα μεταρρυθμίσεων, πού περιεχόταν στοὺς κείμενο τὸ γνω-

στό ως «Andrassy Note» της 30 Δεκεμβρίου 1875, το οποίο έγινε δεκτό από την Τουρκία στις 13 Φεβρουαρίου 1876, χωρίς όμως αυτό να δώσει λύση και στην περιπλοκή που δημιουργήθηκε.

Ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση στὴ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη εἶχε μεγάλο ἀντίκτυπο στὴν Ἑλλάδα. Νέα στοιχεῖα, μὲ ἐρμηνεῖες ποὺ πείθουν, παραθέτει ὁ συγγραφέας στὸ σημεῖο αὐτό, ἐξετάζοντας τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας, ὄχι μόνο ἐκ τῶν «ἐνδον», ἀλλὰ καὶ σὲ συνάρτηση τόσο μὲ τὸ στενότερο περιβάλλον τῶν Βαλκανίων, ὅσο καὶ τὸ εὐρύτερο, τὸ εὐρωπαϊκό, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν πολιτικὴ τῶν Μ. Δυνάμεων. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀπόψεις του, ποὺ ἀναφέρονται στὶς προσπάθειες συνεργασίας μὲ τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς καὶ στοὺς λόγους ποὺ ἀποτελέσαν ἀνασταλτικοὺς φραγμοὺς γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς συνεργασίας αὐτῆς δίνουν νέες διαστάσεις στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Τὰ κύρια σημεῖα ποὺ θίγονται στὴ συνέχεια τοῦ κεφαλαίου ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴν Ἑλλάδα, στὶς θέσεις τῶν φορέων τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς (Τρικούπης, Κουμουνοδούρος), στὶς ὑποψίες τῆς Ἑλλάδος, πὼς πίσω ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση κρύβονταν πανσλαβιστικὲς ἰντριγκες, στὴν ἀναταραχὴ τῶν πνευμάτων ἀνάμεσα στοὺς Ἡπειρώτες τῆς Κέρκυρας καὶ στοὺς Κρήτες τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ, στοὺς φόβους τῶν ξένων γιὰ ἀλλαγὴ τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς μὲ τὴν πρωθυπουργοποίηση τοῦ Κουμουνοδούρου καὶ στὶς προσπάθειες ποὺ καταβλήθηκαν, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία, νὰ πεισθῆ ἡ τουρκικὴ κυβέρνησις νὰ ἔλθῃ σὲ συμφωνία μὲ τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἰκανοποίηση δευτερευόντων θεμάτων, γιὰ ὑποστήριξη τῶν ἀντιπολεμικῶν φατριῶν τῆς Ἀθήνας.

Ἡ ἀπόφαση τῆς Ἑλλάδος νὰ ἀκολουθήσῃ προσωρινὰ οὐδέτερη στάση δὲν ταυτιζόταν μὲ τὶς προθέσεις τῆς Σερβίας, ποὺ ἐπιθυμοῦσε μία προσέγγιση μὲ τοὺς βαλκανικοὺς γείτονές της μὲ σκοπὸ τὴ δράση. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ τῶν προθέσεων ἢ συμμετοχῆ τῆς Ἑλλάδος κρινόταν ἀπὸ τὴ Σερβία οὐσιώδης, γι' αὐτὸ καὶ κατέβαλε πολλὰς προσπάθειες γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτῆς τῆς προσεγγίσεως. Ὁ συγγραφέας μὲ πολλὰς λεπτομέρειες, ἄγνωστες ὡς τώρα, περιγράφει τὶς ἐπισημες καὶ ἀνεπισημες προσπάθειες ποὺ καταβλήθηκαν καὶ ἀξιολογεῖ τὴ σοβαρότητα καὶ τὴ σημασία τῶν σχεδίων καὶ ἀποφάσεων, στὰ πλαίσια τῶν ἐλληνικῶν κυβερνητικῶν, τότε, προθέσεων, τῶν διεθνῶν ζυμώσεων καὶ τῶν ἀγωνιστικῶν διαθέσεων πολλῶν τμημάτων τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ συμφωνία τελικὰ δὲν πραγματοποιήθηκε.

Μὲ τὴν ἴδια ὑπευθυνότητα ἐξετάζονται ἀπὸ τὸν κ. Κωφὸ οἱ συνεννοήσεις ποὺ ἔγιναν στὴν Κωνσταντινούπολη ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνας καὶ στοὺς Βουλγάρους γιὰ μιὰ συμβιβαστικὴ λύση τῶν ἐκκλησιαστικῶν διαφορῶν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸ Σχίσμα, μὲ τὶς εὐλογίες τοῦ Ἰγνάτιεφ, ὁ ὁποῖος, ἔχοντας συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτιζε ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν ὅλη ζωὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, προσπαθοῦσε νὰ φέρῃ σὲ προσέγγιση τοὺς Ἕλληνας καὶ Βουλγάρους. Οἱ συνεννοήσεις ποὺ διεξήχθησαν τὸ 1875 καὶ 1876 μὲ τὴ συμμετοχὴ καὶ προεδρία Τούρκου ἀξιωματοῦχου, μέσα σὲ ἀτμόσφαιρα ἀντιδράσεων ἐκ μέρους τῶν ἀνθρώπων τοῦ Φαναρίου καὶ τῆς Ἀθήνας, τὴν ὁποία τὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἐνημέρωσε, κατέληξαν σ' ἓνα πόρισμα τῆς ἐπιτροπῆς μὲ 15 ἄρθρα, τὸ ὁποῖο περιεῖχε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας της. Τὸ περιεχόμενο τοῦ πορίσματος, ποὺ ὑποβλήθηκε ὑπὸ τύπο ἀναφορᾶς στὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνησις, κρίνεται ὡς ἓνας τολμηρὸς συμβιβασμὸς ποὺ ἰκανοποιοῦσε καὶ τὶς δύο πλευρὲς. Ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ὅμως εἶχε τὴ γνώμη πὼς μὲ τὴ συμφωνία δημιουργοῦνταν κίνδυνοι, γιὰτὶ θυσιάζονταν ἐθνικὲς φιλοδοξίες, γι' αὐτὸ καὶ πρότεινε τὴν τροποποίησιν ὀρισμένων βασικῶν ἄρθρων. Πρὶν γίνουν οἱ σχετικὲς ἐνέργειες οἱ ἐλληνοβουλγαρικὲς συνομιλίαι σταμάτησαν χωρὶς τὴ λήψη ὀριστικῶν ἀποφάσεων, ἐξ αἰτίας τῆς κυβερνητικῆς μεταβολῆς στὴν Τουρκία, ποὺ ἀνέδειξε σὰν ἰσχυρὸ κυβερνητικὸ πρόσωπο τὸν

άντιρῶσο Midhat Pasha. Ἄκαρπες ἀπόμειναν καὶ οἱ συνομιλίες πού εἶχε ὁ Ἰ. Γεννάδιος στὸ Λονδίνο γιὰ τὸ ἴδιο θέμα μὲ τοὺς Βουλγάρους ἀπεσταλμένους Balabanov καὶ Zankov.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο, μὲ τὸν τίτλο: «Ἡ ἐπέκταση τοῦ ἀγώνα» (σ. 58-75), παρατίθενται, πέρα ἀπὸ τὰ ἱστορικά στοιχεῖα (ἐπέκταση τῆς ἐξεγέρσεως στὴ Βουλγαρία καὶ Σερβία), οἱ ζυμώσεις καὶ οἱ ἐπαφές μεταξὺ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν, πού κατέτειναν, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν ἐνδιαφερομένων, σὲ συνεργασία καὶ σύμπραξη, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐξασφάλιση πλεονεκτημάτων γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐπὶ μέρους ἐθνικῶν διεκδικήσεων.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἐξεγέρσεως στὴ Βουλγαρία εἶχε ἰσχυρὸ ἀντίκτυπο στὴν Ἑλλάδα, πού ἀκολουθοῦσε, ὅπως τονίστηκε, οὐδέτερη πολιτική. Οἱ ἐπαναστατικὲς ἐπιτροπὲς ζητοῦσαν δράση, ὁ βασιλιάς Γεώργιος ὅμως, πού βρισκόταν σὲ περιοδεΐα, συνιστοῦσε σύνεση. Τὰ γεγονότα διαδέχονταν τὸ ἓνα τὸ ἄλλο, γιὰ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι φορτισμένη ἀπὸ ἐπαναστατικότητα καὶ ἔντονη ἐμφανῆ καὶ ἀφανῆ διπλωματικὴ κίνηση. Ἡ Ἑλλάδα, ἢ ἀνεξάρτητη, προσπαθεῖ νὰ ἐκμειεύσῃ ἀπόφαση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης σύμφωνη μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴ Βουλγαρικὴ Ἐξαρχία, νὰ ἀποτρέψῃ τὴν ἐγκατάσταση Κιρκασίων στὴ Θεσσαλία, Μακεδονία καὶ Ἡπειρο, νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἐπάνοδο τῶν σλαβοφόνων Ἐξαρχικῶν στοὺς κόλπους τοῦ Πατριαρχείου, ἐνῶ ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς ἐνισχύει τὸ φρόνημά του μὲ τὴ δράση τῶν ἐκπροσώπων τῆς «Ἐθνικῆς Ἄμυνας» καὶ ἄλλων συλλόγων. Προσπάθεια καταβάλλεται ἐπίσης γιὰ τὸν προσεταιρισμὸ τῶν Ἀλβανῶν, χωρὶς νὰ καταλήξῃ σὲ κάτι θετικό.

Οἱ ἑλληνοσερβικὲς ἐπαφές συνεχίστηκαν τόσο στὸ διπλωματικὸ πεδίο, ὅσο καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας ἐκ μέρους τῆς Σερβίας προϋποθέσεων στὶς περιοχὲς τῆς Τουρκίας πού κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἕλληνες γιὰ ἐνοπλὴ ἐξέγερσή τους καὶ ὑποβοήθηση ἔτσι τοῦ ἀγώνα πού σχεδίαζε ἡ Σερβία ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Τὸ ἴδιο ἐγινε καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, ὅπου δροῦσαν, ὅπως καὶ ἔξω ἀπ' αὐτή, πράκτορες γιὰ τοὺς ὀπίους, καθὼς καὶ γιὰ τὰ χρήματα πού διέθεταν, κυκλοφοροῦσαν πολλὲς διαδόσεις. Ἡ ἐπέμβαση τῆς Ρωσίας, ἢ ὁποία ἀποδοκίμασε τὴν ἀπόφαση τῆς Σερβίας γιὰ πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, ὑποχρέωσε τὴν μὲν κυβέρνηση Κουμουνοδούρου νὰ συνεχίσῃ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀναμονῆς, τὸν δὲ Λ. Βούλγαρη, πού ἦταν φορεὺς τῶν σερβικῶν προθέσεων στὴν Ἑλλάδα, νὰ ἀναστείλῃ τὴν ἐπαναστατικὴ του δράση πέρα ἀπὸ τὰ σύνορα.

Ἡ ἥττα τῆς Σερβίας στὸν πόλεμο πού ἀκολούθησε μὲ τὴν Τουρκία, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποίου καμιὰ ἀντίδραση δὲν σημειώθηκε ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ὄξυνση τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν καὶ τὴ νέκρωση τῆς ἑλληνοσερβικῆς συνθήκης τοῦ 1867, ἂν καὶ οἱ δύο χῶρες κράτησαν ἀνοικτὲς τὶς γραμμὲς τῆς ἐπικοινωνίας.

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ νέα στοιχεῖα πού προσκομίζει ὁ συγγραφεὺς γιὰ τὶς ἑλληνορουμανικὲς ἐπαφές, οἱ ὁποῖες ἐγιναν ἀναγκαῖες ἀπὸ τὸ φόβο τῆς Ρουμανίας—καὶ τῆς Ἑλλάδος—ἐξ αἰτίας τῶν πανσλαβιστικῶν φιλοδοξιῶν. Οἱ ἐπαφές αὐτὲς κατέτειναν στὴ σύναψη μιᾶς συμμαχίας ἀνάμεσα στὶς δύο χῶρες. Ἡ Ρουμανία τὴ συμμαχία αὐτὴ τὴν ἤθελε γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιήσει στὸ διπλωματικὸ παίγνιδι τῆς μὲ τὶς Μ. Δυνάμεις, ἰδιαίτερα μάλιστα μὲ τὴ Ρωσία. Ἡ Ἑλλάδα ὅμως φάνηκε ἐπιφυλακτικὴ, τόσο γιὰ τὴ διέγνωση τῶν προθέσεων τῆς Ρουμανίας, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀπουσία τοῦ βασιλιά Γεωργίου στὸ ἐξωτερικὸ, πού εἶχε ἔντονο πολιτικὸ χαρακτήρα, δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀνάληψη οὐσιαστικῶν πρωτοβουλιῶν.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο, «Ἡ Συνδιάσκηψη τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 76-94), ἐξιστοροῦνται οἱ φάσεις τῆς κρίσεως πού ὀδήγησαν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν Δυνάμεων ἐκ μέρους τῆς Τουρκίας καὶ στὶς ἀποφάσεις πού κατέληξε ἡ Συνδιάσκηψη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ καὶ τὶς θέσεις τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων. Οἱ κινήσεις καὶ οἱ θέσεις τοῦ μαρκισίου τοῦ Salisbury (ἢ παράθεση τῶν ἐντυπώσεών του ἀπὸ τὶς συνομιλίες του μὲ τοὺς

ηγέτες τῶν Δυνάμεων, ὅπως ἀποκαλύπτεται ἀπὸ τὸ νέο ἀρχεῖο ὑλικό, ἀπεικονίζει τὴν προθέσιν τῶν τότε ἰσχυρῶν γιὰ τὸ μέλλον τοῦ Ἑλληνισμοῦ), καθὼς καὶ οἱ ἀπόψεις τῶν ἄλλων Δυνάμεων γιὰ τὴ λύση τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, φωτίζονται ἀπὸ νέες πλευρὲς ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Ὁ κ. Κωφός ὑπογραμμίζει τὴν ὀξυδέρκεια τοῦ Ἑλληνα πρεσβευτῆ στοῦ Λονδίνου Γενναδίου καὶ τὴν ἰκανότητά του νὰ ἐρμηνεύῃ σωστὰ τὴς προθέσεις τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς καὶ τὴς διαθέσεις τῆς κοινῆς γνώμης ἀπέναντι στὴς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις, ἢ προβολὴ τῶν ὁποίων εἶχε πολιτικὲς ἐπιπτώσεις στοῦ ἐσωτερικὸ τῆς Ἑλλάδος καὶ ζωηρὲς ἀντιδράσεις στὴς ὑπόδουλες περιοχὲς, ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ ἐπισήμανση ἐκ μέρους τοῦ συγγραφέα τοῦ ρόλου ποὺ διαδραμάτιζε ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς στὴ διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη ἀξιόλογο προσόν τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὅρθά ἀποτιμᾷ τὴ βαρύνουσα γνώμη ποὺ εἶχε στοῦ θέματος αὐτοῦ ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἦταν φυσικὸ νὰ συμβαίη κάτι τέτοιο. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἐγκαταστημένο τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ποὺ ἀποτελοῦσε ταυτόχρονα—πέραν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ ἀποστολῆ—καὶ τὸ παραδοσιακὸ κέντρο τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Κοντὰ σ' αὐτὸ ὑπῆρχαν καὶ ὅλοι ἐκεῖνοι οἱ ὀργανισμοὶ (Ἐκπαιδευτικοί, Φιλολογικοὶ καὶ Ἐπιστημονικοὶ Σύλλογοι) ποὺ ἀναπτύχθηκαν καὶ δροῦσαν κάτω ἀπὸ τὴ σκιά του καὶ ἀσκοῦσαν ἀποφασιστικὴ ἐπιρροή στὴ διαμόρφωση τῶν ἀποφάσεων του. Στὴν Πόλη ἐπίσης ἦταν ἐγκατεστημένοι οἱ σπουδαιότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ τραπεζικοῦ κεφαλαίου καὶ τοῦ ἐμπορικοῦ κόσμου, καθὼς καὶ πολλοὶ Ἕλληνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν ὡς δημόσιοι ὑπάλληλοι στοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Στὴν ἐξαρση τῆς κρίσεως ποὺ ἱστορεῖται, ὅλοι αὐτοὶ κινητοποιήθηκαν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ δίκαια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅπως αὐτοὶ τὰ ἀντιλαμβάνονταν καὶ μὲ βάση καὶ τὰ δικά τους συμφέροντα. Γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὰ γεγονότα τοῦ 1876 δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ δικαίωση τῶν φόβων τους γιὰ νὰ πανσλαβιστικὰ σχέδια, γι' αὐτὸ καὶ τάχθηκαν ἐνάντιοι σὲ κάθε παραχώρηση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πρὸς τοὺς Σλάβους. Ἦταν ἐπόμενο ἢ στάση αὐτῆ νὰ μὴ συμφωνῆ μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ποὺ ἐπιζητοῦσε ἴση μεταχείριση Ἑλλήνων καὶ Σλάβων στὴς παραχωρήσεις, καὶ οἱ κατοπινὲς ἐξελίξεις ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἀποψη τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴν ἐπιρροή ποὺ ἄσκησε ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Πόλης στοῦ χειρισμὸ τῶν ἐθνικῶν θεμάτων. Μὲ τὴν ἀναφορὴ τῶν Χριστιανῶν πρὸς τὸ σουλτάνο, ποὺ ἀποφασίστηκε νὰ σταλοῦν ὕστερα ἀπὸ ἔμπνευση τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπὸ τὴς ὑπόδουλες ἐπαρχίες Θεσσαλίας, Ἡπείρου, Μακεδονίας καὶ Θράκης, μὲ τὴς ὁποῖες ζητοῦνταν ἴσες παραχωρήσεις σ' ὅλες τὴς φυλὲς τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ μὲ τὴν πατριαρχικὴ ἀναφορὰ ποὺ ὑποβλήθηκε στοῦ σουλτάνο γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴς προθέσεις τῶν ὑποδούλων (τὴ συνταγμένη κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Πόλη) ἐξυπηρετοῦνταν οἱ τουρκικὲς θέσεις στὴ Συνδιάσκεψη. Ὁ σουλτάνος, ἐκμεταλλευόμενος τὴν κατάσταση, προχώρησε στὴν ἀπαίτηση νὰ σταλῆ σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν πατριάρχη ὄχι ἀναφορὰ ἀλλὰ εὐχαριστήριον γράμμα γιὰ τὴ «φιλόανθρωπη διοίκησή του». Χρειάστηκε νὰ καταβληθοῦν προσπάθειες γιὰ νὰ ἀποτραπῆ αὐτὴ ἢ μείωση τοῦ Πατριαρχείου, στοῦ ὁποῖο τελικὰ ἀποφάσισε νὰ στηριχθῆ ὁ σουλτάνος Ἀβδὸὺλ Χαμίτ. Ἔτσι, τὸν Γενάρη τοῦ 1877 ὁ πρωθυπουργὸς Μιδάτ πασάς ἔκανε τὴν ἄνευ προηγουμένου χειρονομία νὰ ἐπισκεφθῆ καὶ προσωπικὰ τὸ Φανάρι.

Τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα, παρὰ τὴς ἀλλεπάλληλες προσπάθειες τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, παραγνωρίστηκαν ἀπὸ τὴ Συνδιάσκεψη, οἱ ἀποφάσεις τῆς ὁποίας καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ ἐξουδετερωθοῦν ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησι μὲ τὴ διακήρυξη ὅτι θὰ προέβαινε σὲ σημαντικὲς παραχωρήσεις στὴς μὴ τουρκικὲς ἐθνοτήτες τῆς αὐτοκρατορίας ποὺ θὰ ἀρχίστευαν τὴς μεταρρυθμίσεις τὴς ὁποῖες πρότεινε ἡ Συνδιάσκεψη. Ἡ στάση αὐτῆ τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως καὶ ἡ ἀπόρριψη τοῦ περιεχομένου τοῦ πρωτοκόλλου τοῦ Λονδίνου ποὺ ὑπογράφηκε ἀπὸ τὴς Μ. Δυνάμεις στὴς 31 Μαρτίου 1877 ὁδήγησαν στὴν κήρυξη τοῦ

πολέμου κατά τῆς Τουρκίας ἐκ μέρους τῆς Ρωσίας (24 Ἀπριλίου 1877), ἡ ὁποία εἶχε ἐξασφαλισθῆ ἀπὸ τὴν Αὐστροουγγαρία μὲ τὴν ὑπογραφή μυστικῆς συμφωνίας στὴ Βουδαπέστη στὶς 17 Ἰανουαρίου 1877. Ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενο τοῦ τετάρτου κεφαλαίου (σ. 95-110) τῆς ἐργασίας πὺ φέρει τὸν τίτλο «Ἡ ἔκρηξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου» καὶ στὸ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἐξετάζει ἀκόμη τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἑλλάδα, τὶς προσπάθειες τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων νὰ πείσουν τὶς Μ. Δυνάμεις νὰ ἐνδιαφερθοῦν γιὰ τὰ ἑλληνικὰ δίκαια, καθὼς καὶ τὶς ἀντιδράσεις τῶν τελευταίων. Δίδονται ἐπίσης στοιχεῖα γιὰ τὸν ἐπαναστατικὸ ὄργανισμό πὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ὑπόδουλες περιοχὲς καὶ τὴ δραστηριότητα τῶν διαφόρων ὁργανώσεων μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο, «Ἡ Ἑλλάδα ἐτοιμάζεται γιὰ πόλεμο» (σ. 111-136), ἐξετάζεται ἡ πολεμικὴ προπαρασκευή, ἡ δρᾶση τῶν ὁργανώσεων καὶ ὁμάδων πὺ ἀποσκοποῦσαν στὴν προετοιμασία ἐπαναστατικῶν κινήματων, ἡ συνεργασία τους μὲ τὶς προξενικὲς ἀρχὲς στὰ ὑπόδουλα ἐδάφη καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Τρικούπη νὰ ἐπιτύχη, μὲ τήρηση οὐδετερότητας, τὴ βρεταννικὴ ὑποστήριξη γιὰ τὴν παραχώρηση ἐπαρχιῶν τῆς Τουρκίας, πὺ ἦταν «ῥιμεζ» γιὰ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα, πράγμα πὺ δὲν κατόρθωσε μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναγκασθῆ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ τηροῦσε ἀνεξάρτητη πολιτικὴ γιὰ τὴν ὑπεράσπιση τῶν δικαιῶν της. Ἀνάλογη στάση τήρησε ὁ Τρικούπης καὶ ἀπέναντι στὴν Τουρκία καὶ αὐτὸ δημιούργησε ὑποψίες σ' αὐτὴ γιὰ ἔκρηξη ἐπαναστατικῶν κινήματων στὰ ἐδάφη της, μὲ συνέπεια τὴν ἔνταση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐνῶ ὄχι μόνον ἡ Ἀγγλία ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες Δυνάμεις συνιστοῦσαν στὴν Ἑλλάδα παραμονὴ στὴν οὐδετερότητα, ἐκτὸς τῆς Αὐστρίας πὺ τὴν ἐνθάρρυνε νὰ ἐτοιμασθῆ γιὰ δρᾶση κατὰ τῆς Τουρκίας.

Πολὺ ἐνδιαφέροντα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι τὰ ὅσα ἐκθέτει ὁ συγγραφέας σχετικὰ μὲ τὶς πρωτοβουλίες πὺ ἀνέλαβε τὴν Ἑλλάδα γιὰ συνεννόηση, ἀκόμη καὶ συνεργασία, τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Οἱ πρῶτες ἐπαφὲς ἔγιναν μὲ τὴν Ρουμανία, προτάθηκε μάλιστα ἡ σύναψη ἑλληνορουμανικῆς συμμαχίας. Οἱ συνεννοήσεις ναύαγησαν ἐξ αἰτίας τῆς στάσεως τῆς Ρουμανίας, ἡ ὁποία προσανατολίστηκε πρὸς τὴ ρωσικὴ πολιτικὴ καὶ ἔλαβε μέρος στὸν πόλεμο. Σὲ ἀποτυχία κατέληξαν καὶ οἱ συνεννοήσεις μὲ τὴ Σερβία, πὺ ἔδειξε μὲν προθυμία γιὰ συνεργασία, ἀλλὰ προτίμησε τελικὰ τὴν τακτικὴ τῆς ἀναμονῆς στὴν κρίσιμη στιγμή τοῦ πολέμου, πρὶν κλίνει ἀποφασιστικὰ ἢ πλάστιγγα πρὸς τὸ μέρος τῶν Ρώσων.

Παράλληλα μὲ τὶς ἐνέργειες αὐτὲς ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀνανέωσε τὶς προσπάθειές της γιὰ νὰ ἐπιτύχη τὴ σύμπραξη τῶν Ἀλβανῶν ἡγετῶν, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ στάση πὺ σκληρυνόταν ἢ γινόταν διαλλακτικὴ ἀνάλογα μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν ρωσοτουρκικῶν ἐπιχειρήσεων, δὲν ὑποβοηθοῦσε τὴν προσέγγιση, λόγῳ τῶν ἀξιώσεών τους γιὰ τὴν ἴδρυση ἀλβανικῆς ἡγεμονίας μὲ ὅρια πὺ ἦταν ἀπαράδεκτα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά.

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀρνητικὴν στάση τῆς Βρεταννίας, ἡ Ἑλλάδα προσπάθησε νὰ ἔλθῃ σὲ διαπραγματεύσεις μὲ τὴ Ρωσία γιὰ σύμπραξη. Οἱ διαπραγματεύσεις δὲν πρόφτασαν νὰ ὀλοκληρωθοῦν λόγῳ τῆς ἀποτυχίας τῶν Ρώσων στὴν Πλέβνα πὺ ἐπέδρασε καὶ στὴν ἐπιδείνωση τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, ἐξ αἰτίας τῆς σκληρύνσεως τῆς τουρκικῆς στάσεως. Οἱ διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν ἀργότερα, ἀνανεώθηκαν δὲ καὶ οἱ ἐπαφὲς μὲ τοὺς Σέρβους γιὰ κοινὴ σύμπραξη, μὲ συμμετοχὴ στὸν πόλεμο, πὺ θὰ ἐμπόδιζε τὴ δημιουργία μεγάλου βουλγαρικοῦ κράτους, καταστροφικοῦ γιὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ Σέρβους. Ἡ ἀναποφασιστικὴ τὴν τὴν ἑλληνικῆς κυβερνήσεως δὲν ἐπέτρεψε νὰ καταλήξουν οἱ συνεννοήσεις σὲ ἀποτέλεσμα. Ἡ Πλέβνα στὸ μεταξύ ἔπεσε καὶ ἡ Σερβία ἔμπαινε καὶ πάλι στὸν πόλεμο.

Στὸ ἕκτο κεφάλαιο μὲ τὸν τίτλο «Τὸ δίλημμα τῆς Ἑλλάδος» (σ. 137-153) ἐκτίθενται τὰ γεγονότα πὺ ἀκολούθησαν ὕστερα ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Πλέβνας, οἱ πολιτικὲς ἐξελίξεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ οἱ διπλωματικὲς ζυμώσεις καὶ δραστηριότητες πὺ ἀναπτύσσονται στὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἡπειρο. Ἀξιόλογο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει στὸ κεφάλαιο αὐτὸ ἡ

έκθεση των γεγονότων και ή συναγωγή συμπερασμάτων από τὸ νέο κύκλο τῶν ἑλληνοαλβανικῶν συνομιλιῶν ποὺ ἔγιναν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξύ τοῦ Στ. Σκουλοῦδη καὶ τῶν Ἀλβανῶν. Παρὰ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὁποῖο ἔφτασαν οἱ συνομιλίαι ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιτιθεμένων ἀπόψεων, συνεχίστηκαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 1878 στὴν Κέρκυρα, γιὰ νὰ διακοποῦν ὀριστικά σὲ λίγο ἐξ αἰτίας τῆς δραστηκῆς ἀλλαγῆς τῆς καταστάσεως στὰ Βαλκάνια καὶ τῆς χαχουπίας τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως ἀπέναντι στὶς ἀλβανικὲς προθέσεις.

Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο, «Ἡ εἰσβολὴ στὴ Θεσσαλία» (σ. 154-171), καὶ ὄγδοο, «Οἱ ἑλληνικὲς ἐπαναστάσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία» (σ. 172-184), ἐξιστοροῦνται τὰ γεγονότα ποὺ συνδέονται μὲ τὴν εἰσβολὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Θεσσαλία, τὶς ἀντιδράσεις τῆς Τουρκίας καὶ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, τὶς διπλωματικὲς πιέσεις ποὺ ἀκολούθησαν γιὰ τὴν ἀποχώρηση, καθὼς καὶ τὶς ἐπαναστατικὲς κινήσεις στὴ Θεσσαλία, Κρήτη, Ἡπειρο καὶ Μακεδονία. Πρέπει νὰ σημειωθῆ πὼς μὲ τὴν ἐπανάσταση τῆς Μακεδονίας ὁ κ. Κωφός εἶχε ἀσχοληθῆ διεξοδικότερα στὸ βιβλίον του: «Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας κατὰ τὸ 1878», Θεσσαλονίκη 1969.

Στὸ ἕνατο κεφάλαιο, «Ἡ συνθήκη τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ὁ Ἑλληνισμὸς» (σ. 185-206), πέρα ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν γεγονότων καὶ τῶν διπλωματικῶν παρασκησιῶν σὲ συνάρτηση πάντοτε μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τοὺς ἀγῶνες τῆς γιὰ τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἐθνικῶν τῆς διεκδικήσεων, ὑπογραμμίζεται εὐστοχα καὶ ἔντονα ἀπὸ τὸν συγγραφέα μίαι πλευρὰ τῆς βρεταννικῆς διπλωματίας, τῆς ὁποίας ὁ προσανατολισμὸς βάραινε στὴ μοῖρα τῆς Ἑλλάδος. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Μ. Βρεταννία βρέθηκε στὸ δίλημμα: νὰ συνεχίσῃ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀκεραιότητος τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ νὰ υἱοθετήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν ἐν ἑξῆς μεγάλου ἑλληνικοῦ κράτους. Τὰ αἰτία ποὺ δημιούργησαν τὸ δίλημμα συνδέονται ἄμεσα μὲ τὴν ἀναζωογόνηση τοῦ παραδοσιακοῦ φιλελληνισμοῦ ποὺ σημειώθηκε στὴ Βρεταννία κατὰ τὸ τέλος τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως ποὺ ἐπικρατοῦσε ὅτι ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία εἶχε πεθάνει καὶ οἱ Ἑλληνες εἶχαν ἰσχυροὺς λόγους νὰ τὴ διαδεχθοῦν σ' ἓνα μεγάλο μέρος τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς κτήσεις. Οἱ λόγοι καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Γλάδστων καὶ στελεχῶν τοῦ φιλελευθέρου κόμματος στὴ Βουλὴ, καθὼς καὶ οἱ θέσεις σοβαρῶν δημοσιογραφικῶν ὀργάνων συνηγοροῦσαν γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῶν νησιῶν στὴν Ἑλλάδα, ἐνῶ ἄλλοι ἐξέφραζαν τὴν ἐπιθυμία γιὰ μιὰ ἀνασύστασιν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας. Ὅλα αὐτὰ βρῆκαν ἀπήχησιν στὴ βρεταννικὴ κυβέρνησιν, ποὺ στελέχη τῆς πίστευαν πὼς ὁ Ἑλληνισμὸς ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσῃ φραγμὸν στὴν σλαβικὴ ἐπέκτασιν καὶ πὼς συνέφερε καὶ στὴ Βρεταννία καὶ τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐναντιωθοῦν στὴν κάθοδον τῆς Βουλγαρίας στὸ Αἴγαῖον. Οἱ ὄροι τῆς Συνθήκης τοῦ Ἁγίου Στεφάνου δημιούργησαν προϋποθέσεις γιὰ νὰ συμμερισθῆ τὶς φιλελληνικὲς ἀπόψεις καὶ ἡ πολιτικὴ μερίδα ποὺ ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὶς ἑλληνικὲς διεκδικήσεις. Τὸ δυστύχημα ἦταν πὼς σ' αὐτὴ τὴν πρόσκαιρην καὶ σύντομην στροφὴν τῆς ἀγγλικῆς διπλωματίας ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἀπόψεων δὲν ὑπῆρχε ἡ καθαρὴ ἀπόφασιν τοῦ αἰσθήματος, ποὺ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ λύσεις εὐνοϊκὲς γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἔβλεπαν τὴ λύσιν τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος, κατὰ τρόπον ποὺ νὰ εὐνοῖ τὰ ἑλληνικὰ δίκαια, ὅχι σάν τελικὴ ἔκφρασιν, ἀλλὰ σάν ἓνα ὄπλο γιὰ νὰ δώσουν τὸ ἀποφασιστικὸ χτύπημα στὴ Ρωσία. Καὶ ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἀλλάξουν τὸν τόνον τῶν διαθέσεων τους, μόλις ἡ Τουρκία εἴδειχνε σημάδι ἀναρρώσεως, ὅπως καὶ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὶς πρώτες ἀντιδράσεις, καὶ τὴ δραστηριοποίησιν Ἑλλάδος καὶ Μ. Βρεταννίας νὰ πείσουν καὶ ἄλλες Μ. Δυνάμεις (Γαλλία, Αὐστροουγγαρία, Ἰταλία) γιὰ τὴ δημιουργία ἀντιρωσικοῦ μετώπου.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Salisbury, ποὺ ἐκφράστηκε μὲ τὶς θέσεις του πρὶν ἀπὸ τὴν ὑπουργοποίησιν του, καὶ οἱ ἐνέργειές του, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάληψιν τῆς εὐθύνης τοῦ Ἑπουργείου Ἐξωτερικῶν, δὲν ἔδωσαν λύσιν στὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα σύμφωνα μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἐπιθυμίες καὶ τὴν ἀτμόσφαιρα ποὺ εἶχε δημιουργηθῆ στὴ Μ. Βρεταννία. Ὁδήγησαν ὁμως σὲ ἀποφάσεις ποὺ ὑποβοηθοῦσαν τὰ ἑλληνικὰ δίκαια ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ καὶ ἀπέβλεπαν στὸν

περιορισμό της εδαφικής επεκτάσεως της Βουλγαρίας, που δημιούργησε ή Συνθήκη του 'Αγίου Στεφάνου, στην προσπάθεια συνδιαλλαγής με την Τουρκία και τον τερματισμό των επαναστατικών κινήσεων με αντίλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις στη Θεσσαλία και Ήπειρο. "Όλα αυτά εξιστορούνται στο δέκατο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Πρός μία αγγλο-έλληνο-τουρκική συνεννόηση» (σ. 207-225). Ίδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνη εδώ για την επιστολή του Salisbury που στάλθηκε στον Βρεταννό Έπιτετραμένο στην Αθήνα Wyndham με άφορμή την απάντηση του νέου τούρκου πρωθυπουργού Sadyk Pasha στις βρεταννικές προτάσεις, οι οποίες δέν απέκλειαν παραχωρήσεις στην Ελλάδα. Η επιστολή αυτή, αποτελεί ένα κείμενο με ειδικό βάρος για το μέλλον του Έλληνισμού: «Τό όλο θέμα, έγραφε ό Salisbury, είναι από τὰ πιό στενόχωρα για μᾶς. Είναι τρομερά δύσκολο νὰ τάχουμε καλά με τόν ιδιοκτήτη καί τόν κληρονόμο του ταυτόχρονα. Χρειαζόμαστε τή βοήθεια καί τών δύο για νὰ ἀναχαιτίσουμε τούς Σλάβους... Είναι ἀπαραίτητο για τούς σκοπούς μας, ή παρακμή τῆς Τουρκίας καί ή ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδος νὰ βαδίσουν με τó ίδιο βῆμα. Η Τουρκία δέν πρέπει νὰ σκοτωθῆ, ἐνὸσω δείχνει κάποια σημάδια πραγματικῆς ζωῆς, καί ή Ἑλλάδα πρέπει νὰ εἶναι εὐχαριστημένη νὰ περιμένῃ... Οἱ ἑλληνικές φιλοδοξίες δέν πρέπει νὰ ἀναχαιτισθοῦν, ἀλλά οὔτε εἶναι ὀρθή ή ἄμεση ἱκανοποίησή τους... Ἐχοντας (οἱ Ἕλληνες) στομάχια πού ζητοῦν περισσότερη οὐσιαστική τροφή, μποροῦν νὰ τραφοῦν ἐπιδέξια με τὰ ὄνειρά τους. Αὐτό εἶναι για τó καλό τους...».

"Αν καί τó θέμα ἀντικρίζεται στην επιστολή αὐτή βασικά από τή σκοπιά τοῦ βρεταννικοῦ συμφέροντος, κανείς δέν μπορεῖ νὰ παραγνωρίση τόν ρεαλισμό τοῦ συντάκτη, πού βλέπει με καθαρότητα στο μέλλον καί μπορεῖ νὰ πῆ κανείς πῶς προφητεύει.

Στό ἐνδέκατο, τέλος, κεφάλαιο πού ἀναφέρεται στο «Συνέδριο τοῦ Βερολίνου» (σ. 226-255), ἐκτός ἀπό τὰ γενικώτερα καί ειδικώτερα προβλήματα πού ἐξετάζονται, δίδεται ἄγνωστο ἀρχεακό ὕλικό καί για τήν ἑλληνική παρουσία στο Συνέδριο καί τόν τρόπο προβολῆς τών διεκδικήσεων. Πρὸ παντός ὅμως τó ὕλικό αὐτό εἶναι πολὺ ἀποκαλυπτικό για τή μετέπειτα ἀγγλική πολιτική καί σχετίζεται μ' ένα θέμα πού δημιουργήθηκε μὲν τότε, ἀλλά οἱ ἐπιπτώσεις ἀπό τήν ἐπίλυσή του ἐξακολουθοῦν νὰ ἀπασχολοῦν τήν Ἑλλάδα καί σήμερα. Πρόκειται για τήν ἐκχώρηση τῆς Κύπρου ἀπὸ τήν Τουρκία στην Ἄγγλία. Πολλοί Ἕλληνες πίστεψαν πῶς ή ἐκχώρηση αὐτή θά ἦταν τó πρώτο βῆμα για τήν ἔνωση τοῦ νησιοῦ με τήν Ἑλλάδα, ὅπως ἔγινε με τὰ Ἐπτάνησα. Δέν δικαίωθηκαν βέβαια αὐτοί, ἀλλά οἱ ἀπαισιόδοξοι...

"Η μελέτη τοῦ κ. Κωφοῦ ὀλοκληρώνεται με τὰ «Συμπεράσματα» στά ὁποῖα καταλήγει, πού συνοψίζουν τίς ἐκτεθεισες ἀπόψεις του καί ἀξιολογοῦν τίς νέες πηγές καί τó ἀρχεακό ὕλικό, πού τοῦ προσκόμισε ή ἔρευνα στα ἱστορικά ἀρχεῖα τῆς Ἑλλάδος, Ἄγγλιας, Γαλλίας, Αὐστρίας καί Γιουγκοσλαβίας. Τό ὕλικό αὐτό σχετίζεται με τήν ἀνατολική κρίση τοῦ 1875-1878 καί τίς ἐπιπτώσεις της στή διαμόρφωση τοῦ χάρτη τών Βαλκανίων, ἰδιαίτερα δὲ στή μοῖρα τῆς Ἑλλάδος, ὅπως αὐτή προκαθορίστηκε κυρίως ἀπὸ τίς προθέσεις τών Μ. Δυνάμεων, ἀλλά καί τίς δικές της δυνατότητες καί διπλωματικές της ἱκανότητες. Παρατίθεται τέλος πλούσια βιβλιογραφία καί εὑρετήριο ὀνομάτων.

Οἱ ἀρετές τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κωφοῦ ἔχουν ἐπισημανθῆ ἤδη κατά τήν περιληπτική ἐκθεση τοῦ περιεχομένου τών κεφαλαίων πού τή συγκροτοῦν καί τήν κριτική τών συμπεσμάτων καί ἀξιολογήσεων στις ὁποῖες προβαίνει, καθὼς καί τοῦ τρόπου με τόν ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τó πλούσιο ἀρχεακό ὕλικό πού ἐξασφάλισε.

Θά ὑπογραμμίσουμε ἀκόμη μία φορά, κλείνοντας τήν παρουσίαση αὐτή, τή χρησιμότητα πού ἔχουν οἱ ἐξονυχιστικές μελέτες μικρῶν, ἀλλά κρίσιμων περιόδων, τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας για μιὰ σωστή ἀποτίμηση τών ἱστορικῶν ἐξελίξεων. Πολλές φορές τὰ κρίσιμα γεγονότα, ἐξεταζόμενα σὲ γενικές γραμμές, δέν δείχνουν τó πραγματικό τους πρόσωπο. Χρειαζεται ἀνίχνευση σὲ βάθος, ἀνάλυση τοῦ περιεχομένου τους για νὰ ἀποκαλυφθῆ ὁ

πυρήνας της αλήθειας που υπάρχει σ' αυτά και να γίνη έτσι δυνατή ή αντικειμενική σύνθεση. Και πρέπει να σημειωθή πως ο κ. Κωφός κατόρθωσε να αποδεσμευθή από τις συναισθηματικές διαταραχές που είναι φυσικό να δημιουργούνται σ' έναν Έλληνα μελετητή, όταν στην έρευνά του διαπιστώνη πως τή μοίρα τής πατρίδας του τή διαμορφώνουν όχι τὰ δίκαια της και ο ρόλος που διαδραμάτισε στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού, αλλά τὰ στυγνά συμφέροντα τῶν Μεγάλων. Έτσι κατάφερε να ἐπιτύχη μιὰ νηφάλια και αντικειμενική ἀξιολόγηση τῶν γεγονότων, προσόντα που πρέπει να χαρακτηρίζουν ένα καλὸ ἱστορικό μελετητή.

Θὰ προσθέσουμε, τέλος, πως και γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου, πολλά νέα στοιχεία προσφέρει ἡ μελέτη τοῦ κ. Κωφοῦ. Εἶναι τὰ στοιχεία που σχετίζονται με τὴν προετοιμασία και τὴν ἔκρηξη ἐπαναστατικῶν κινήματων στὴ Μακεδονία, τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεση, τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ διαφοράς στὸ ἐκκλησιαστικὸ θέμα, πίσω ἀπὸ τὸ ὅποιο ὑπῆρχε τὸ θέμα τοῦ μέλλοντος τῆς Μακεδονίας, τὴν προθέσεις τῶν Μ. Δυνάμεων κτλ., Εἶναι, πραγματικά, ἀξιοσημείωτο τὸ ὅτι σ' ἓνα βιβλίο που ἀναφέρεται βασικά στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὴν Ἀνατολικὴ Κρίση τοῦ 1875-1878 γίνεται τόσο εὐρὺς λόγος γιὰ τὴ Μακεδονία.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Νίκου Νικονάνο. Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Σελ. 69. Εἰκόνες κατόψεων ἐκτὸς κειμένου 2. Πίνακες ἀσπρόμαυροι 32, ἔγχρωμοι VIII. Ὁδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στ. Πελεκανίδης (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀριθμὸς ἐκδόσεως 133).

Ὁ ὥραιος αὐτὸς καί, ἐν ὄψει τοῦ ἀφθόνου ὑλικοῦ του, σύντομος μικρὸς Ὁδηγὸς βοηθεῖ νὰ χαρῆ κανεὶς τὸ ὥραιότερον κομφοτέχνημα ναοῦ τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὸν σταυροειδῆ πεντάτρουλλον ναόν, τὸν ἀνεξηγήτως ὀνομαζόμενον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ἀποτελοῦντα ὅμως πράγματι τὸ εἰς τὴν Θεοτόκον ἀφιερωμένον Καθολικὸν μονῆς, ἰδρυθείσης μεταξὺ 1312-1315 ὑπὸ τοῦ ἐκ Βεροίας καταγομένου πατριάρχου Νίφωνος Α', τοῦ πατριαρχεύσαντος μεταξὺ 1312-1315 καὶ ὑπὸ κατηγορίαν ἐκθρονισθέντος καὶ ἀποσυρθέντος εἰς τὴν Μονὴν τῆς Περιβλέπτου Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου καὶ ἀπέθανεν.

Μετὰ τὰ Εἰσαγωγικά (σ. 11-15), ὅπου δι' ὀλίγων φωτίζεται φευγαλέως ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀνθησις τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ μεταδίδονται εἰς τὸν ἀναγνώστην ὅσα εἶναι σήμερον γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς μέχρι τῆς μετατροπῆς τοῦ Ναοῦ εἰς Τζαμι ὑπὸ τῶν κατακτητῶν τῆς πόλεως Τούρκων τὸ 1430, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφὴ τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ (τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου του σ. 16-19, τοῦ ἐσωτερικοῦ του σ. 19-24, καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ του σ. 24-30), τῶν Ψηφιδωτῶν του (σ. 31-50) καὶ τῶν Τοιχογραφιῶν του (σ. 51-62). Ἔπονται Σχέδιον κατόψεως καὶ Σχέδιον καθέτου τομῆς τοῦ ναοῦ, σχέδια νεώτερα καὶ ἀπηλλαγμένα παλαιῶν λαθῶν, Πίνακες ἀσπρόμαυροι καὶ Πίνακες ἔγχρωμοι.

Μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν Σχεδίων κατόψεως καὶ τομῆς καὶ τῶν Πινάκων 1-7, τῶν ἀπεικονιζόντων τὸ ἐξωτερικὸν τοῦ ναοῦ, ὁ ἀναγνώστης ἠμπορεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τὰς παραστατικὰς περιγραφὰς τοῦ συγγραφέως καὶ νὰ ἀποκτήσῃ καθαρὰν εἰκόνα τοῦ ναοῦ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς. Ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον δὲν ἠμπορεῖ ἀνέτως νὰ πράξῃ, εἶναι τὸ νὰ ἀνεύρῃ εὐκόλως τὴν ἀκριβῆ θέσιν τῶν ψηφιδωτῶν καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ εἰς τὰς διασταυρουμένας καμάρας, στηριζόμενος μόνον εἰς τὴν ὑπόδειξιν τῆς θέσεώς των ὑπὸ τοῦ συγγραφέως.

Π.χ. λέγεται εἰς τὴν σ. 39: «Ἡ Μεταμόρφωση (πίν. 19, II). Βρίσκεται στὴ δυτικὴ καμάρα». Εἰς τὴν δυτικὴν καμάραν ὁμως εὐρίσκεται καὶ ἡ Βαϊοφόρος (σ. 40) καὶ εἰς τὸν αὐτὸν χώρον τοῦ ναοῦ «στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ ἐπάνω ἀπὸ τὴ βασιλικοὺς πύλη» εὐρίσκεται καὶ ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου (σ. 44). Πῶς λοιπὸν νὰ ἐντοπίσῃ ὁ ἀναγνώστης ἀμέσως, χωρὶς νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ἐπομένων σελίδων, τὴν ἀκριβῆ θέσιν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Μεταμορφώσεως; Δὲν θὰ ἦτο χρησιμώτερον καὶ πλέον ἀντάξιον ἐνδὸς Ὀδηγοῦ, ἐὰν εἶχεν ἐπαναληφθῇ τὸ Διάγραμμα, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τὴν μελέτην τοῦ Α. Ξυγγοπούλου, Ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 7, καὶ εἰς τὸ ὁποῖον σημειοῦνται δι' ἀριθμῶν εἰς σχέδιον κατόψεως τοῦ ναοῦ αἱ θέσεις τῶν ψηφιδωτῶν; Νομίζομεν ὅτι θὰ ἀπετέλει τοῦτο μεγάλην διευκόλυνσιν τοῦ ἀναγνώστου, ἐὰν μάλιστα προστεθοῦν εἰς τὸ Διάγραμμα τοῦτο καὶ αἱ θέσεις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, τὰς ὁποίας δὲν ἐξετάζει ὁ Α. Ξυγγόπουλος εἰς τὴν ἐν λόγω μελέτην του, καὶ πιστεύομεν ὅτι θὰ ληθοῦν ταῦτα ὑπ' ὄψιν εἰς μίαν νέαν ἔκδοσιν τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα λαμπροῦ Ὀδηγοῦ.

Τέλος, ἄς ἐπισημανθῇ καὶ μικρὸν τυπογραφικὸν λάθος, τὸ μόνον ἴσως εἰς τὴν πολὺ προσεκτικὴν ἔκδοσιν τοῦ Ὀδηγοῦ. Εἰς τὴν σ. 39: Ἡ Βάπτισις (πίν. 17, 17), τὸ ὄρθον εἶναι (πίν. 17, 18).

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Χ. Ν. Μπακιρτζῆ, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1972. Σελ. 86. Πίνακες ἀσπρόχρωμοι 32, πίνακες ἐγχρωμοὶ VIII. Ὀδηγοὶ Μνημείων Μακεδονίας, ἀριθ. 4. Ἐπόπτης ἐκδόσεως Στ. Πελεκανίδης. (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. ἐκδόσεως 134).

Ὁ διὰ τὸν μέσον ἀναγνώστην, καὶ οὐχὶ βεβαίως διὰ τὸν εἰδικὸν ἐπιστήμονα, προοριζόμενος Ὀδηγὸς αὐτὸς δίδει πλήρη, σφῆ καὶ ἐν τῇ συντομίᾳ τοῦ ζωηρᾶν περιγραφῆν ὅλων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μερῶν καὶ ὅλης τῆς μαρμαρίνης, μωσαϊκῆς καὶ ζωγραφικῆς διακοσμῆσεως τῆς περιφήμου βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ καὶ μετὰ τὴν βοήθειαν τῶν πινάκων ὄχι μόνον ὁ νοῦς τοῦ ἀναγνώστου βλέπει τὸ μνημεῖον, ἀλλὰ καὶ ἡ ψυχὴ τοῦ αἰσθάνεται κάτι ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν κατασκευτικὴν ἀτμόσφαιράν του.

Μετὰ μίαν Εἰσαγωγὴν (σ. 9-20), εἰς τὴν ὁποίαν περιγράφονται ἡ τοπογραφία τοῦ ναοῦ καὶ τὸ μαρτύριον τοῦ Ἁγίου, ἐκτίθεται ἡ ἱστορία τῆς βασιλικῆς, ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι τῆς σημερινῆς ἀναστηλώσεώς της μετὰ τὴν καταστροφὴν της ὑπὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς (σ. 21-32), τῆς Μαρμαρίνης Διακοσμῆσεώς του (σ. 33-43), τῶν Ψηφιδωτῶν του (σ. 44-59), τῶν Τοιχογραφιῶν του (σ. 60-64) καὶ ἔπεται ἡ περιγραφή τῆς Κρύπτης (σ. 65-72) καὶ τοῦ Παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου (σ. 73-79).

Αἱ παρατηρήσεις, τὰς ὁποίας πρὶν νὰ κάμωμεν ἐνταῦθα, δὲν ἔχουν τὴν πρόθεσιν νὰ μειώσουν οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον τὴν πρακτικὴν ἀξίαν τοῦ Ὀδηγοῦ, ἀλλὰ νὰ συμβάλουν εἰς τὴν ἀρτιωτέραν ἐμφάνισιν μιᾶς τυχὸν νεωτέρας ἐκδόσεώς του. Εἶναι δὲ αἱ παρατηρήσεις αὐταὶ τριῶν εἰδῶν: I. Διορθώσεις τυχὸν ἀδυναμιῶν ὀρισμένων σημείων τοῦ κειμένου. II. Ἱστορικαὶ παρατηρήσεις. III. Συμπληρώσεις Βιβλιογραφίας.

I. Ὁ συγγραφεὺς δὲν φαίνεται νὰ ἴλαβεν ὑπ' ὄψιν του, ἰδίως κατὰ τὴν περιγραφὴν τῶν Ψηφιδωτῶν τοῦ ναοῦ, τὴν εἰδικὴν μενογραφίαν τοῦ καθηγητοῦ Ἁ. Ξυγγοπούλου, Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1969, τὴν ἐκδοθεῖσαν, ὑπ' ἀριθ. ἐκδόσεως 108 ἐπιμ. ελεῖα Χ. Ι. Μακαρόνα, εἰς τὴν ὁμοίαν μορφήν σει-

ράν ἐκδόσεων τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, καὶ ἐπιτρέπει, ὡς ἀμέσως θὰ ἴδωμεν ἐνοχλητικὰς διὰ τὸν ἀναγνώστην διαφορὰς ἐπὶ ὀρισμένων σημείων κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ αὐτοῦ πράγματος εἰς δύο σειρὰς ὁμοίων Ὁδηγῶν καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ σημειοῦνται αἱ διαφοραὶ αὐταὶ ὡς νεώτεροι διορθώσεις τυχόν ἐσφαλμένων παλαιότερων γνώμων. Ἐδὸς μερικὰ παραδείγματα ὑπὸ μορφήν συγκριτικῶν πινάκων:

Χ. Μπακιρτζής

Σ. 14: Ὁ μικρὸς «οἰκίσκος» ἐκτίσθη μετὰ τὸ 313 (διάταγμα περὶ ἀνεξιθρησκείας). (Μετὰ τὸ λεγόμενον δηλαδὴ Διάταγμα τοῦ Μεδολάνου).

Σ. 14: «Στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. ὁ Λεόντιος, ἐπαρχὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ... ἐκτίσσε μεγάλη βασιλική...» (Ἐπαρχὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ Λεόντιος εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος δὲν μαρτυρεῖται. Μαρτυρεῖται διὰ τὰ ἔτη 412 καὶ 413 εἰς τὸν Cod. Theod. VIII, 4, 32 καὶ XII, 1, 177. Μαρτυρεῖται καὶ διὰ τὸ ἔτος 510 εἰς Joh. Lyd., de Magistr., 3, 17 - Cod. Just. 7, 39. 6-Marcell. com. S.a. 510 καὶ Cod. Just. I, 17. 2. 9. Ὑπάρχει βεβαίως χάσμα εἰς τὴν σειρὰν τῶν ἐπάρχων τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τοῦ 423-565, ἀλλ' ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου θεωρεῖται ὅτι ἐκτίσθη δι' ἄλλους λόγους περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰῶνος).

Σ. 46: «...τί ἄλλο ἀπὸ τὸ κιβώριον ποῦ περιεῖχε τὴν λάρνακα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ...εἰκονίζει τὸ μαρμάρινον οἰκοδόμημα ποῦ ὑπάρχει στὸ ψηφιδωτὸ (Προσφορά παιδῶν στὸν ἅγιο Δημήτριον, πίν. 20).

Σ. 57: (Ὁ Ἁγιὸς Δημήτριος μετὰ τέσσαρις κληρικούς, πίν. 27) «...συμμετρικὴ τοποθέτηση τῶν μορφῶν ἐμπρὸς σὲ ἐπάλληξις εἰς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως...».

Σ. 59: (Ἡ Παναγία καὶ ὁ ἅγιος Θεόδωρος, πίν. 29) «Τὸ ψηφιδωτὸ χρονολογεῖται στὸν 9 αἰ. παρ' ὅλην τὴν φαινομενικὴν διαφορὰ τῶν δύο μορφῶν».

Α. Ξυγγόπουλος

Σ. 5: Ἀνηγέρθη μικρὸς οἰκίσκος «μετὰ τὸ ἔτος 324, ὅταν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἀνεκήρυξε τὸν Χριστιανισμὸν ἐπίσημον θρησκείαν τοῦ κράτους».

Σ. 6: «Ἰαλαιότερα ἐπίστευον ὅτι ἡ ἰδρυσις τοῦ ναοῦ ἐγένετο κατὰ τὸ 412-413, ὁπότε ἀναφέρεται εἰς Λεόντιος Ἐπαρχὸς τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Σήμερον...θεωρεῖται πολὺ πιθανώτερον ὅτι ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη περὶ τὰ μέσα ἢ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ 5ου αἰῶνος».

Σ. 14: «...τὸ μικρὸν οἰκοδόμημα, ποῦ πλασιώνει τὸν Ἁγιον, εἰς τὸ ἐξεταζόμενον ψηφιδωτόν, εἰκονίζει ὄχι τὸ Κιβώριον, ἀλλὰ τὸ πολυτελὲς προσκυνητάρειον, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ εὐρίσκετο ἡ λατρευτικὴ εἰκὼν τοῦ Μαρτυροῦ».

Σ. 17: «Πάντως ὁ τετράγωνος λευκὸς φωτιστῆρας, ποῦ περιβάλλει τὴν κεφαλὴν τῶν, δεικνύει ὅτι πρόκειται περὶ θνητῶν εὐρισκομένων ἐν τῇ ζωῇ, ὅταν ἐγένετο τὸ ψηφιδωτόν, καὶ ὄχι περὶ ἁγιασθέντων προσώτων».(;).

Σ. 27/8: «Τὸ ψηφιδωτὸν λοιπὸν τοῦτο εἶναι σύγχρονον περίπου πρὸς τὰ ἄλλα, ἀνήκει δηλαδὴ εἰς τὸν 7ον αἰῶνα».

Ἐπὶ πλέον ἠμπορεῖ νὰ παρατηρηθῇ καὶ τὸ ἐξῆς: Εἰς τὴν σ. 51 γίνεται λόγος περὶ τοῦ ΝΔ πεσσοῦ καὶ εἰς τὴν σ. 57 περὶ τοῦ ΒΔ πεσσοῦ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Τὸ Ἱερὸν Βῆμα ὅμως δὲν ἔχει τέσσαρας πεσσοὺς, ἀλλὰ δύο ἐκατέρωθεν αὐτοῦ, τὸν βόρειον καὶ τὸν νότιον πεσσόν. Ὁ περιγραφικὸς ὅρος ΝΔ καὶ ΒΔ πεσσὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι παραπλανητικὸς

διά τὴν ἐντόπισιν τῆς θέσεως τῶν ψηφιδωτῶν εἰς τοὺς πεσσούς τούτους ὑπὸ τοῦ ἀναγνώστου.

II. Εἰς τὴν σ. 14 λέγει ὁ συγγραφεύς: «Τὸ 629-634 κήκε ἀπὸ πυρκαϊὰ ἡ βασιλικὴ τοῦ Λεοντίου. Μὲ τὴν ἐπιστασία τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννη καὶ τῆ συμβολῇ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ξένων κτίσθηκε ἄλλη βασιλικὴ ἐπάνω στὰ θεμέλια...». Εἰς τὰ Θαύματα ὁμως τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Βιβλ. Β', κεφ. 3, M i g n e, P. Gr. 116, στήλ. 1345-1349, ἀναφέρονται κατὰ σειρὰν ἀφηγήσεως α) ὁ θάνατος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰωάννου καὶ ὁ ἕνα μῆνα μετὰ τὸν θάνατόν του γενόμενος σεισμός τῆς πόλεως, β) ἡ ματαία προσπάθεια τῶν πλησιοχώρων Σλάβων νὰ καταλάβουν καὶ νὰ λεηλατήσουν τὴν ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ πληγεῖσαν πόλιν καὶ γ) ἡ ἀνεξήγητος πυρκαϊὰ τοῦ ναοῦ καὶ ἡ μετέπειτα ἀνακαινίσις του. Ρητῶς λέγεται ὅτι ὁ σεισμός εἴλαβε χώραν ἕνα μῆνα μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου: P. Gr. 116, στήλ. 1348: *ατάχα ποιν μῆνός ἐνός πρὸς Θεὸν τὸν αὐτὸν ἀποδημησάσσιον ἡμῶν πατέρα (τὸν Ἰωάννην) καὶ εἶθ' οὕτω καταλαβεῖν τὴν... πόλιν τὴν τῶν... σεισμῶν... ὀργήν*. Εἰς τὴν συνέχειαν μόνον τῆς ἀφηγήσεως ἀναφέρεται πυρκαϊὰ τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία, χωρὶς νὰ ἐξηγητῆται πῶς ἐξεράγη, κατέκαυσε τὸν ναόν. Διὰ τῆς βοήθειας ὁμως τοῦ Ἁγίου ὁ ναός του ἦδη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀνωμένου συγγραφέως τοῦ Β' Βιβλίου τῶν Θαυμάτων ἔχει ἐπανακτισθῆ: P. Gr. 116, στήλ. 1348: *... καὶ διὰ τῆς τοῦ ἀθλοφόρου σπουδῆς τε καὶ συνάψεως, ὡς ὁράτε καὶ νῦν, ὁ ὑπερκαλλῆς οὗτος οἶκος ἀνιερῶθη*. Καὶ ἡ πυρκαϊὰ λοιπὸν καὶ ἡ ἀνακαινίσις τοῦ ναοῦ ἔλαβον χώραν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου καὶ ὄχι, ὡς λέγει ὁ σ., μετὰ τὴν ἐπιστασίαν αὐτοῦ. Ἄλλωστε καὶ ὁ F. B a r i š i ć, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvor (—Τὰ Θαύματα Δημητρίου τοῦ Θεσσαλονικέως ὡς ἱστορικὴ πηγὴ), Belgrad 1953. (Vizant. Institut, 2). Ἑλληνικὴ μετάφρασις-περίληψις ὑπὸ I. T a ρ ν a ν ἰ δ η, Θεσσαλονικὴ 1967, σ. 31-32. (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. Τμῆμα Σλαβικόν. Περίληψεις-Μεταφράσεις, No 35) καὶ ὁ P. L e m e r l e, La composition et la chronologie des deux premiers livres des miracula S. Demetrii. BZ 46 (1953), σ. 356, τοποθετοῦν τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου, τὸν ὁποῖον κατὰ τὸ κείμενον ἠκολούθησεν ἡ πυρκαϊὰ, περὶ τὸ 620 ἢ 630. Ὁ Barišić τοποθετεῖ, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 31-32, τὸν θάνατον τοῦ Ἰωάννου, τὸν ἀκολουθήσαντα σεισμόν καὶ τὴν προσπάθειαν τῶν Σλάβων νὰ καταλάβουν τὴν πόλιν περὶ τὸ 630, τὴν πυρκαϊάν τοῦ ναοῦ μερικὰ ἔτη ἀργότερον, περὶ τὸ 635, καὶ τὴν ἀνακαινίσιν τοῦ ναοῦ τὸ βραδύτερον μετὰ δύο ἔτη, ἤτοι μεταξύ 640-650.

Εἰς τὴν σ. 53 ὁ συγγραφεύς, διδὼν τὴν νεοελληνικὴν μετάφρασιν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ, τοῦ λεγομένου τῶν Ἰδρυτῶν, *«Κτίστα; θεωρεῖς τοῦ πανενδόξου δόμον κτλ.»*, μεταφράζει: «Τοὺς ἰδρυτῆς βλέπεις τοῦ πανενδόξου ναοῦ κτλ.» Ἐὰν τὸ «Κτίστα» πρέπει, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἐπεξηγήσεως, νὰ μεταφρασθῆ «Ἰδρυταί», τότε πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι πρόκειται περὶ τῶν πρώτων ἰδρυτῶν τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν 5ον αἰῶνα. Ὁ συγγραφεύς ὁμως ἐπιφέρει: «Ἀναφέρεται πιθανῶς στήν τρίτη πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τοὺς Σλάβους στὶς ἀρχὰς τοῦ 7 αἰ.» καὶ ὑποδεικνύει οὕτως ἐμμέσως ὅτι πρόκειται περὶ τῶν «Ἀνακαινιστῶν» τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 7ου αἰῶνος. Ἀφήνεται ὁμως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ὁ ἀναγνώστης νὰ μαντεύσῃ σχεδὸν τοῦτο μόνος. Ποῖα ὁμως εἶναι τότε αἱ μετὰ τοῦ Ἁγίου εἰκονιζόμεναι εἰς τὸ ψηφιδωτὸν μορφαί;

Ὁ συγγραφεύς ἀναφέρει, εἰς τὴν σ. 49, τὴν φυλασσομένην σήμερον εἰς τὴν Κρύπτην ἐπιγραφὴν, *«Ἐπὶ χρόνων Λέοντος ἡβίοντα βλέπεις /καυθέντα τὸ πρὶν τὸν ναόν Δημητρίου»*, ἡ ὁποία εὗρίσκετο ἄλλοτε εἰς τὸν νότιον τοῖχον τῆς βορείας μικρᾶς κιονοστοιχίας καὶ ἡ ὁποία ἐγένετο προφανῶς κατὰ τὴν ἀνακαινίσιν τοῦ ναοῦ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 7ου αἰῶνος (καυθέντα τὸ πρὶν). Δὲν ἀναφέρει βεβίως, ὡς μὴ σωζόμενα σήμερον καὶ μὴ ἔχοντα θέσιν εἰς Ὁδηγόν, ἀλλὰ γνωστὰ μόνον ἐκ φωτογραφιῶν, τὰ ὑπεράνω τῆς ἐν λόγῳ ἐπιγραφῆς εὐρισκόμενα ἄλλοτε τρία ψηφιδωτὰ Ἐγκόλπια, τὰ παριστάνοντα τὸν Ἁγίον μεταξύ ἐνός πο-

λιτικοῦ ἄρχοντος καὶ ἐνὸς ἱεράρχου. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ μορφή τοῦ ἱεράρχου εἰς τὸ ψηφιδωτὸν Ἐγκόλιον εἶναι ἐντελῶς ὁμοία μετὰ τὴν μορφήν τοῦ ἱεράρχου εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τῶν Ἱδρυτῶν, ἀμφότερα τὰ ψηφιδωτὰ πρέπει νὰ ἐγένοντο μετὰ τὴν πυρκαϊάν τοῦ 7ου αἰῶνος, ὅποτε ἡ ὁμοία εἰς ἀμφότερα τὰ ψηφιδωτὰ μορφή τοῦ ἐράρχου πρέπει νὰ παριστάνῃ ἓνα ἐκ τῶν διαδόχων τοῦ πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς ἀποθανόντος ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου, τὸν Πλωτίνον ἢ τὸν Παῦλον δηλονότι, καὶ ὁ πολιτικὸς ἄρχων τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Ἱδρυτῶν πρέπει νὰ εἶναι ὁ πολιτικὸς ἄρχων τοῦ Ἐγκολπίου, ὁ ἑπαρχος Λέων δηλονότι, ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ ὁποίου ἀνεκαινίσθη ὁ καιεὶς ναὸς συμφώνως πρὸς τὴν ὑπὸ τὸ ψηφιδωτὸν Ἐγκόλιον τοῦ ἐπιγραφῆν.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὑπαινιγμὸν τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Ἱδρυτῶν, «*βάρβαρον κλύδωνα βαρβάρων στόλων μετατρέποντος καὶ πόλιν λυτρουμένου*», ὁ ὁποῖος προφανῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν τρίτην πολιορκίαν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σλάβων τοῦ Χάτζωνος, τῆς μόνης ἀλλῶστε μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ θαλάσσης, ὑπαινιγμὸν εἰς γεγονότα λαβόντα χώραν περὶ τὸ 616 καὶ εὑρισκόμενον εἰς ἐπιγραφὴν γενομένην περὶ τὸ 640, τοῦτο ἐξηγεῖται ἴσως ἐκ τοῦ ὅτι τὰ μὲν γεγονότα (ἐπιθεσεις-πυρκαϊᾶ-ἀνακαινίσεις) ἔλαβον χώραν ὅλα ἐντὸς μίας καὶ τῆς αὐτῆς γενεᾶς, εἰς τὴν ἐπιγραφὴν δὲ τῶν «Ἀνακαινιστῶν» ἔπρεπε νὰ τιμηθῇ καὶ νὰ ὑμνηθῇ ὁ Ἅγιος καὶ μετὰ τὴν εὐγνώμονα ἀνάμνησιν τοῦ τελευταίου σωτηρίου διὰ τὴν πόλιν θαύματός του.

Ἐπισημαίνω πάντων τούτων γνωστῶν εἰς τὸν συγγραφέα, θὰ ἤμποροῦσε οὗτος νὰ πληροφορηθῇ τὸν ἀναγνώστην περὶ τῆς πιθανῆς ταυτικότητος τῶν ἑκατέρωθεν τοῦ Ἁγίου μορφῶν τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν λεγομένων Ἱδρυτῶν (πράγματι Ἀνακαινιστῶν), χωρὶς νὰ υποχρεοῦται βεβαίως νὰ ἐκθέσῃ εἰς ἓνα Ὁδηγὸν τὸν τρέπον τῆς ἐξακριβώσεως τῆς ταυτικότητος ταύτης.

III. Εἰς τὴν σ. 9 τῆς Εἰσαγωγῆς γίνεται λόγος διὰ τὸ τμήμα τῆς νοτίας στοᾶς τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ σωζόμενον ἐπὶ τόπου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ ὀνομαζόμενον ὑπὸ τῶν ἐντοπίων *Las Incantadas* (Μαγεμένεζ) ἢ Εἰδῶλα. Νομίζομεν ὅτι εἰς τὴν βιβλιογραφίαν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναφέρεται ἡ μοναδικὴ ὑπάρχουσα μελέτη τοῦ L. G u e r i n i, *Las Incantadas di Salonico. Archeol. Classica* 13 (1961). σ. 40 κέ.

Εἰς τὴν σ. 12 τῆς Εἰσαγωγῆς (Τὸ μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου) δὲν θίγονται, ὀρθῶς, τὰ προβλήματα τῆς Ἐπιστήμης περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς λατρείας τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἀφοῦ ὅμως εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἀναγράφεται ὁ πανηγυρικὸς Λόγος τοῦ Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ η, Γραπτὴ παράδοση καὶ εἰκαστικὴς τέχνης γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, Θεσσαλονίκη 1970, ὅπου θίγονται τὰ προβλήματα ταῦτα, νομίζομεν ὅτι μία νέα ἔκδοσις τοῦ Ὁδηγοῦ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀγνοήσῃ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς τὴν νεωτέραν μελέτην τοῦ M. V i c k e r s, *Sirmium or Thessaloniki: A critical examination of the St. Demetrius legend*, BZ (1974), σ. 338-350, καὶ τὰς τυχόν ἐν τῷ μεταξὺ δημοσιευθείσας ἀντιρρήσεις, τὰς ὁποίας αὕτη ἀσφαλῶς θὰ ἐγείρῃ.

Ἐπίσης εἰς μίαν νέαν ἔκδοσιν τοῦ Ὁδηγοῦ δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀγνοηθοῦν: α) Διὰ τὸν τάφον τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη (σ. 43) ἢ μονογραφία τοῦ Χ. Μ π ο ὑ ρ α, Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπετηρίδος τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς. Τμήμα Ἀρχιτεκτονικῆς, τόμ. ΣΤ'. Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 1-52 (τοῦ Ἀνατ.). β) Διὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἱστορικοῦ πίνακος καὶ τὰ περιστατόμενα εἰς αὐτὸν (σ. 61/2) ἢ μελέτη τοῦ Γ. Ι. Θ ε ο χ α ρ ἰ δ ο υ, Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία ἢ ἐν τῷ Σταδίῳ(;). Μελετήματα στὴ Μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα. *Essays in memory of Basil Laourdas*. Θεσσαλονίκη 1975, σ. 203-239.

Τέλος, ἔπρεπε, νομίζομεν, νὰ εἶχε ληφθῇ ὑπ' ὄψιν διὰ τοὺς χορηγοὺς τῆς τοιχογραφήσεως τοῦ Παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου, τὸν πρωτοστράτορα Μιχαὴλ καὶ τὴν

συμβίαν αὐτοῦ Μαρίαν (σ. 75/6), ἡ ἐργασία τοῦ Γ. Ι. Θεοχαρίδου, Μιχαήλ Δούκας Γλαβᾶς Ταρχανειώτης. (Προσωπογραφικά). Θεσσαλονίκη 1956. Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. Ζ' (Μνημόσυνον Χαρίτωνος Χ. Χαριτωνίδου). Θεσσαλονίκη 1956, σ. 183-206, ἐκ τῆς ὁποίας θὰ ἤμποροῦσαν νὰ λεχθοῦν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως περισσότερο περὶ τοῦ ποῖος ἦτο ὁ πρωτοστράτωρ Μιχαήλ καὶ ποία ἡ συμβία του Μαρία καὶ ὄχι μόνον τὰ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ἀναφερόμενα ὀνόματά των, τὰ μὴ ἔχοντα χρεῖαν Ὁδηγοῦ.

Νομίζομεν ὅτι τὰ ἀνωτέρω δὲν μειώνουν τὴν ἀξίαν τοῦ καλογραμμένου Ὁδηγοῦ, ἀλλὰ θὰ συμβάλουν, ἐὰν ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν εἰς μίαν νέαν ἐκδοσίν του, εἰς κάποια βελτιώσιν του.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Μελετήματα στὴ Μνήμη Βασιλείου Λαοῦρδα. Θεσσαλονίκη 1975. (Essays in memory of Basil Laourdas. Thessaloniki 1975). Σελ. 645. Ἐκδοσις ὑπὸ Λουίζας Β. Λαοῦρδα. Ἐκδόσις ὑπὸ Ε. Σφακιανάκη καὶ Υἱῶν, Θεσσαλονίκη. Πῶλσις ὑπὸ «Γρηγόρη», Σόλωνος, 73, Ἀθήναι 143.

Ὁ ὑπὸ παρουσίαισιν ὀγκώδης τόμος τῶν 645 σελίδων, ὁ ἀφιερωμένος εἰς τὴν Μνήμην τοῦ Βασιλείου Λαοῦρδα (Μάρτιος 1912-Μάρτιος 1971), τοῦ, ἀποθανόντος πρόωρος, πολυπλεύρου νεοέλληρος πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ πρώτου δημιουργικοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν συναπετελέσθη ἀπὸ τὰς σπονδᾶς πνευματικῆς ἐργασίας ἑλλήνων καὶ ξένων ἐπιστημόνων, οἱ ὅποιοι ἐγνώρισαν αὐτόν, ἐξετίμησαν αὐτόν καὶ συνειργάσθησαν μετ' αὐτοῦ, καὶ περιέχει ὕλην καλύπτουσαν φιλολογικούς καὶ ἱστορικούς χρονικούς τομείς τόσον εὐρεῖς καὶ τόσον διαφόρους, ὅσον εὐρέα καὶ ὅσον διάφορα ἦσαν τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα ἐκείνου.

Μετὰ μίαν σύντομον (σ. 1) χρονολογικὴν ἀναγραφὴν τοῦ βίου καὶ τῆς σταδιοδρομίας του καὶ μετὰ μίαν μακρὰν (σ. 3-28) καὶ κοπιωδῶς καταρτισθεῖσαν ἀναγραφὴν τῶν 405 δημοσιευμάτων του (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν διαφόρων βιβλιοκρισιῶν του) ὑπὸ Ι. Α. Παπίγκη, τέσσαρες ἑλληνες καὶ τρεῖς ξένοι, ἄνθρωποι τῆς Ἐπιστήμης καὶ τοῦ Πνεύματος, οἱ μὲν εἰς ἑλληνικὴν, οἱ δὲ εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν, παρουσιάζουν τὸν Βασίλειον Λαοῦρδα, ὅπως τὸν ἐγνώρισαν, καὶ ἀνακαλοῦν, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τὸν ἀναγνώστην τὸ πνεῦμα του, διὰ νὰ γνωρίσῃ οὕτως τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸν λόγιον. Οὕτως:

1) Ὁ Π. Πρεβελάκης, Μνημόσυνο στὸ Βασίλειο Λαοῦρδα (σ. 3-28), ἀναπολεῖ τοὺς κοινούς πνευματικούς των ἀγῶνας εἰς τὰς Ἀθήνας ὀλίγον πρὶν καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ μέχρι τῆς μεταβάσεως τοῦ Β. Λαοῦρδα εἰς τὴν Κρήτην (1946/7) καὶ κατόπιν εἰς τὰ Ἐξωτερικὸν (1947/8).

2) Ὁ Π. Κανελλόπουλος, Ὁ μαθητὴς μου καὶ ὁ γενναῖος Ἕλληνας, εἰς βραχὺ σημείωμα (σ. 45-48, δὲν ἀναφέρεται εἰς τὰ Περιεχόμενα, σ. VII), ἀφηγεῖται τὰς ἀναμνήσεις τοῦ διδασκάλου ἀπὸ τὸν μαθητὴν του καὶ ἀπὸ τὸν κατόπιν πολιτικὸν ὁπαδὸν του καὶ ἀγωνιστὴν κατὰ τοὺς δυσκόλους χρόνους τῆς γερμανικῆς Κατοχῆς.

3) Ὁ Μ. Γ. Παρλαμάς, Κρητικὸς ἐπιτάφιος (σ. 49-54), διηγεῖται τὴν πρώτην γνωριμίαν των, τὴν πνευματικὴν δραστηριότητα τοῦ Β. Λαοῦρδα ὡς μέλους τοῦ «Κρητολογικοῦ Θιάσου» καὶ συνεργάτου τῶν «Χρητικῶν Χρονικῶν» κατὰ τὴν παραμονὴν του εἰς τὴν Κρήτην τὸ 1946-47, ὡς καὶ χαριτωμένα ἐπεισόδια ἀπὸ κοινὴν ἐκδρομὴν φίλων εἰς τὸ ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου.

4) Ὁ Κ. Λασσιθιωτάκης, Τὸ πάθος τοῦ ἰδανισμοῦ (σ. 55-73), προσπαθεῖ νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πνευματικὴν πορείαν τοῦ Β. Λαοῦρδα διὰ μέσου τῆς πνευματικῆς πα-

ραγωγής του και να προσδιορίσει τα κριτήρια, τα όποια ούτος έχρησιμοποίησε κατά την αξιολόγησιν του έργου ώρισμένων πνευματικών ανθρώπων, όπως του Ν. Καζαντζάκη και του Π. Πρεβελάκη.

5) 'Ο G. K u s t a s, With Basil at Dumbarton Oaks (σ. 75-77), παρουσιάζει τὰς ἐπιστημονικὰς ἀσχολίας τοῦ ἐξ Ἀγγλίας εἰς Ἠνωμένας Πολιτείας ἐλθόντος φιλόλογου καὶ ἱστορικοῦ Β. Λαούρδα, ὅπως εἶναι ἡ ἐκδοσις τῶν ἔργων τοῦ πατριάρχου Φωτίου, τὴν ὁποίαν ἀνέλαβεν οὗτος ἐργαζόμενος εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐρευνητῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Dumbarton Oaks, τὴν ἐπιτυχή προσπάθειάν του διὰ τὴν καλλιέργειαν πνευματικῶν σχέσεων μεταξὺ ἀμερικανῶν καὶ ἑλληνο-αμερικανῶν φίλων καὶ τῆς ἑλληνικῆς του πατρίδος, ὡς καὶ τὰς κατόπιν ἐπανελλημμένας καρποφόρους ἐπισκέψεις του εἰς τὴν Ἀμερικὴν.

6) 'Ο P. C h a r n i s, Basil Laourdas as byzantinist (σ. 79-90), παρουσιάζει τὸν βυζαντινολόγον Β. Λαούρδαν καὶ τὰ κεντρικὰ θέματα τῶν 68 βυζαντινῶν δημοσιευμάτων αὐτοῦ, ὡς εἶναι αἱ Ὀμιλίαι καὶ Ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Φωτίου, τὰ Σχόλια τοῦ Καισαρείας Ἀρέθα, τὰ εὑρισκόμενα εἰς διαφόρους κώδικας τοῦ Φωτίου, καὶ αἱ Ὀμιλίαι καὶ Ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, τὰ διάφορα Ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον Θεσσαλονίκης καὶ ἡ βυζαντινὴ Κρήτη εἰς τὰς δημοσιεύσεις ἔργων τοῦ Ἀνδρέου Κρήτης καὶ τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη.

7) 'Ο D. D j o r d j e v i ć, My dear Friend Basil (σ. 91-94), ἀφηγεῖται τὰ τῆς προσωπικῆς γνωριμίας του μετὸν ἄνθρωπον Β. Λαούρδαν εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν τὸ 1963 καὶ μετὸ ἔργον αὐτοῦ εἰς τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου. τὸ ὅποιον ἐθεμελίωσεν ἀνυπάρκτους πρότερον σχέσεις μετὰ ξένους ἐπιστήμονας, ἀκόμη καὶ μετὰ προερχομένους ἐκ χωρῶν διαφοροῦ πολιτιστικοῦ καὶ ἔθνικοῦ περιβάλλοντος.

Ἀκολουθοῦν 36 μελέται ἐρευνητῶν, προσφερθεῖσαι εἰς τὴν Μνήμην του (σ. 97-642), ἐκ τῶν ὁποίων πέντε (σ. 97-158) ἀναφέρονται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὡς αἱ ἐργασίαι τῶν: Ch. Edson - J. M. R. Cormack - S. Düll - D. M. Pippidi - καὶ J. Wolfe Loomis, δέκα τρεῖς (σ. 159-347) πραγματεύονται θέματα τοπογραφικά, φιλολογικά, ἱστορικά, τέχνης καὶ θεολογίας τῆς ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων τὸ 1453, ὡς αἱ ἐργασίαι τῶν: P. A. Clement - B.C.P. Tsangadas - L. G. Weste'nik - B. Radojcić - Γ. I. Θεοχαρίδης, K. M. Setton - J. W. Barker - C. A. Trypanis - A. Ξυγγοπούλου - Στ. Ἀλεξίου - St. Harkianakis, D. J. Constantelos καὶ J. E. Rexine, δέκα ἕξ (σ. 349-62:) ἀναφέρονται εἰς τὴν νεωτέραν ἐποχὴν ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος μέχρι τοῦ Β' παγκοσμίου πολέμου καὶ πραγματεύονται θέματα ἱστορίας, πολιτικῆς καὶ διακρατικῶν σχέσεων τοῦ βαλκανικοῦ καὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, ὡς αἱ ἐργασίαι τῶν: St. Fischer-Galati - R. W. Hartle - W. H. McNeill - R. Browning - Sp. Vryonis - D. Iliadou - E. Πρεβελάκη - N. Todorov - J. Irmscher - B. Raditsa - G. B. Leon - D. Dakin - H. J. Psomiades - H. N. Howard - D. J. Delivanis καὶ J. O. Iatrides. Τέλος, δύο τελευταῖαι ἐργασίαι (σ. 627-642), τῶν E. Keeley καὶ K. Kazazis, πραγματεύονται προβλήματα νεοελληνικῆς γλώσσης.

Τὸν Τόμον κλείει Ἐπίλογος τῆς χήρας συζύγου του, Λουΐζας Β. Λαούρδα, (σ. 643-645), ὁ ὁποῖος σκοπὸν ἔχει νὰ ἐκφράσῃ εὐχαριστίας ὄχι μόνον πρὸς τοὺς συνεργασθέντας εἰς τὸν τόμον «Εἰς Μνήμην Β. Λαούρδα», ἀλλὰ καὶ πρὸς πολλοὺς ἄλλους, φίλους, οἱ ὅποιοι ἐτίμησαν μετὰ ἄλλους τρόπους τὴν Μνήμην του.

Γ. I. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Ἄθ α ν α σ ί ο υ Α. Ἀγγελοπούλου, Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ. (Συμβολὴ εἰς τὴν Μακεδονικὴν Βυζαντινὴν Προσωπογραφίαν). Ἀνάλεκτα Βλατάδων 5. Θεσσαλονίκη 1970. (Πατριαρικὸν Ἴδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν). Σελ.

107, Παράρτημα σ. 109-118, ἀγγλική περίληψις σ. 119-121. Βιβλιογραφία. Πίνακες 1-13. Εύρετήριον.

Ἡ βυζαντινὴ προσωπογραφία ὑποδέχεται μετὰ χαρᾶς πᾶσαν συμβολὴν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ σημαντικοῦ, ἀλλὰ μερικῶς μόνον ἐξερευνηθέντος πεδίου τῆς. Πολὺ περισσότερον συμβαίνει τοῦτο, ὅταν πρόκειται διὰ προσωπικότητας, μέλη μεγάλων βυζαντινῶν οἰκογενειῶν, ὡς ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, καὶ ἡμεῖς οὔτε τῆς προσωπικότητος πλήρη βιογραφίαν ἔχομεν οὔτε τὰς συγγενικὰς σχέσεις τῶν σπουδαιότερων μελῶν τῆς οἰκογενείας πλήρως γνωρίζομεν. Διὰ ταῦτα ἡ προκειμένη ἐργασία τοῦ συγγραφέως, ἡ πρώτη προσπάθεια συνθέσεως τῶν δισπαρμένων περὶ Νικολάου Καβάσιλα πληροφοριῶν εἰς βιογραφικὴν μονογραφίαν περὶ αὐτοῦ, τυγχάνει ἐκ τῶν προτέρων εὐμενοῦς ὑποδοχῆς, χωρὶς ὅμως τοῦτο νὰ ἐπηρέασῃ τὴν ἀντικειμενικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀξίας τῆς συμβολῆς τῆς.

Μετὰ βραχεῖαν σχετικῶς Εἰσαγωγὴν (σ. 13-17) ἡ ὅλη ἐργασία τοῦ συγγραφέως διαιρεῖται εἰς τρία μέρη: Εἰς τὸ Κεφ. Α' (σ. 18-74), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ὁ Βίος τοῦ Καβάσιλα, εἰς τὸ Κεφ. Β' (σ. 75-107), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζονται τὰ συγγράμματα τοῦ Καβάσιλα, καὶ εἰς τὸ Παράρτημα (σ. 109-118), εἰς τὸ ὁποῖον ἐκδίδονται Ἀνεκδότα ἔργα τοῦ Καβάσιλα (I-III).

Εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν ἀναφέρονται τὰ σπουδαιότερα γεγονότα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης, σκιαγραφοῦνται ἡ θεολογικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σκέψις καὶ σημειοῦνται τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς πύλεως κατὰ τὸ πρῶτον ἡμισυ τοῦ 14ου αἰῶνος. Οὕτω δίδεται συνοπτικὴ μὲν, ἀλλ' ἐπαρκῶς σαφῆς εἰκὼν τοῦ περιβάλλοντος, εἰς τὸ ὁποῖον «ἐγεννήθη, ἠνδρώθη καὶ ἐν μέρει ἔδρασεν ὁ Νικόλαος Καβάσιλας Χαμαετός». Εἰς τὰς σχετικὰς ὑποσημειώσεις δίδεται ὀλίγη μόνον βιβλιογραφία καὶ δι' ὠρισμένα μόνον θέματα καὶ οἱ ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὴν Θεσσαλονικίαν τοῦ 14ου αἰῶνος ἠμποροῦν νὰ παραπονεθοῦν ὅτι δὲν τοὺς ἐδόθη ἀμέσως σχετικὴ πρὸς ταῦτα βιβλιογραφία, ὡς θὰ ἦτο κατ' ἐλάχιστον τὸ ἔργον τοῦ O. T a f f a l i, *Thessalonique au XIVe siècle*, Paris 1913, καὶ ἐιδικότερον, ἐκτὸς τῶν ἀναφερομένων ἔργων τοῦ G. Schiró διὰ τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τοῦ Π. Χρήστου διὰ τὴν Θεολογίαν, διὰ μὲν τὴν Νομικὴν τὸ ἔργον τοῦ Κ. Τ ρ ι α ν τ α φ υ λ λ ο π ο ὑ λ ο υ, Ἡ Ἑξάβιβλος τοῦ Ἀρμενοπούλου καὶ ἡ νομικὴ σκέψις ἐν Θεσσαλονικίᾳ κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονικίη 1960, διὰ δὲ τὴν Κλασσικὴν Φιλολογίαν τὸ ἔργον τοῦ Β. Λαοῦ ρ δ α, Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονικίαν κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα, Θεσσαλονικίη 1960 (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἀριθ. 34 καὶ 37), ἂν καὶ ὁ σ. ἀναφέρει τὰ ἔργα ταῦτα εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν αὐτοῦ (σ. 124, 125 καὶ 128). Βεβαίως δὲν ἀταιτεῖται ἡ Εἰσαγωγή ἐνὸς ἔργου νὰ εἶναι μελέτη τῶν πραγμάτων ἐκτεταμένη καὶ βαθεῖα μὲ πλῆρη βιβλιογραφίαν, ἀλλ' ἡ ἐκτεταμένη καὶ βαθεῖα μελέτη τῶν πραγμάτων, αὐτονόητος εἰς τὸν συγγραφέα, ἀπαιτεῖ τουλάχιστον καθοδήγησιν τοῦ ἀναγνώστου εἰς τὴν βασικὴν βιβλιογραφίαν περὶ τῶν ἐκτιθεμένων. Ἐπὶ τῶν περιεχομένων τῆς Εἰσαγωγῆς ὡς πλαισίου τοῦ Βίου τοῦ Καβάσιλα θὰ ἐπανέλθῃ βεβαίως μετ' ὀλίγον ὁ σ. διεξοδικῶς, ἀλλ' ἡ βιβλιογραφία του θὰ εἶναι παραπομπαί εἰς τὰς σχετικὰς πηγὰς. Ἐς σημειωθῆ προσέτι ἐνταῦθα, διὰ νὰ ἀποφύγωμεν τὸ κακεντρέχες ἔργον συλλογῆς μικρολαθῶν ἐν εἶδει μακροῦ κατηγορητηρίου εἰς τὸ τέλος, ὅτι ἀποτελεῖ ἀδεξίαν ἔκφρασιν τοῦ σ. τὸ λεγόμενον εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν, σ. 14, ὅτι ὁ Βαρλαάμ καὶ ὁ Παλαμᾶς «ὑπῆρξαν οἱ πρωτεργάται τῆς ἡσυχαστικῆς κινήσεως». Εἶναι προφανές, ὅτι ὁ σ. ἐννοεῖ «οἱ πρωταγωνισταί», τὰ κύρια πρόσωπα δηλονότι, τὰ ὁποῖα ἐπρωτοστάτησαν εἰς τὴν κατόπιν ἡσυχαστικὴν ἔριδα, δὲν ἐγέννησαν ὅμως τὰ ἴδια οὐτήν.

1. Τὸ Κεφ. Α' τῆς ἐργασίας πραγματεύεται εἰς ἕξ μέρη: 1) τὸ ὄνομα καὶ τὰ χρονικὰ δεδομένα, 2) τὴν καταγωγὴν καὶ τὰς σπουδὰς, 3) τὴν παρουσίαν εἰς τὴν Θεσσαλονικίαν τῶν Ζηλωτῶν (1342-1347), 4) τὴν δρᾶσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν (1347-1362), 5) τὴν ἐπάνοδον

εἰς Θεσσαλονίκην (1363-1364), καὶ 6) τὴν παραμονὴν μέχρι τοῦ θανάτου εἰς Κωνσταντινούπολιν (1364-1392 τοῦλάχιστον) τοῦ Νικολάου Καβάσιλα.

1. (Σ. 18-21). Τὸ ἐπίθετον Καβάσιλας εἶχε βεβαίως ὁ Νικόλαος ἐκ τῆς εὐγενεστέρας τοῦ γένους μητρὸς του, ἀδελφῆς τοῦ κατὰ κόσμον Νικολάου καὶ ὡς μοναχοῦ Νείλου Καβάσιλα, ἀρχιερέως Θεσσαλονίκης μεταξύ 1361-1363, ἡ ὁποία κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ἐλθοῦσα ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Θεσσαλονίκην ἐκάρη ἀργότερον μοναχὴ καὶ ἀπεσύρθη εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης. Ὁ συγγραφεὺς στηρίζεται διὰ ταῦτα εἰς τὸν Σφραντζῆν (P. Gr. 156, 1036D-1037A, ἐκδ. G r e c u, σ. 32, 19-282, 29). Περαιτέρω, σ. 69, σημ. 1 καὶ 2, θὰ σημειώσῃ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Συνοδικοῦ Θεσσαλονίκης περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Νείλου Καβάσιλα (τὴν σειρίαν ἀρχιεπισκόπων Θεσσαλονίκης δηλαδὴ, τὴν καταρτισθεῖσαν βάσει τοῦ κειμένου τοῦ Συνοδικοῦ ὑπὸ L. P e t i t, EO 18, 1916/19 σ. 248/9) καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, λέγοντος περὶ τοῦ Νείλου Καβάσιλα, P. Gr. 155, 145A: *«τῆς Θεσσαλονικέων τὴν προεδρείαν μὲν εἰληφώς μὴ πρὸς αὐτὴν δὲ φθάσας ἐλθεῖν»*. Εἰς ταῦτα δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἑξῆς:

Ὁ Νεῖλος Καβάσιλας διεδέχθη εἰς τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον Θεσσαλονίκης τὸν Γρηγόριον Παλαμᾶν, θανόντα τὴν 14ην Νοεμβρίου 1360 (βλ. R. J. L o e n e r t z, Orient. Christ. Per. 21, 1955, σ. 277). Τὸν Ἰούλιον ὁμοῦ τοῦ 1361, μετὰ ἐπτὰ δηλαδὴ μῆνας, ὁ Νεῖλος Καβάσιλας φέρεται ἀκόμη ὡς ἀπλοῦς ὑποψήφιος διὰ τὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης εἰς MM, Acta I, 417 καὶ 429: *«ὁ τιμιώτατος ὑποψήφιος Θεσσαλονίκης, ἱερομόναχος κὺρ Νεῖλος ὁ Καβάσιλας»*. Τοῦτο θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ ὡς ἐνισχύον τὴν μαρτυρίαν τοῦ Συμεῶν. Τὸ Συνοδικὸν ὁμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρει εἰς τὸ κείμενόν του τὸν Νεῖλον Καβάσιλαν ὡς διατελέσαντα πράγματι ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης: Cod. Vatic. Gr. 172, Fol. 169v: *«Νεῖλον, τοῦ ἀγνωστάτου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, τοῦ λόγους ἅμα καὶ ἔργοις καὶ θεοῖς συγγράμμασιν ἀγωνισαμένου ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν τοῦ Βασιλεῦς καὶ Ἀκινδύνου καινοφωνίαν θεοσόφοις λόγοις καὶ ἀποδείξεσιν ἀναντιρρήτοις καταισχύοντάς τε καὶ διελέξαντος, αἰωνία ἡ μνήμη»*. Τὸν συγγραφεὴ ὁμοῦ δὲν φαίνεται νὰ τὸν ἀψησῶλησεν, ὡς ὤφειλεν, ἡ ἀντίφασις μεταξύ τοῦ Συνοδικοῦ καὶ τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ἔστω καὶ τιθεμένη ὡς πρόβλημα, ἡ ὁποία ἔκαμε τὸν ταλαιῶν L. P e t i t, EO 5, 1901/2, σ. 93/4, νὰ πιστεῦθῃ ὅτι ὁ Νεῖλος Καβάσιλας ἐξελέγη καὶ ἀπέθανεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ 1361, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐγκατασταθῆ εἰς τὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης.

Τὸ ἐπίθετον Χαμαετός εἶχε βεβαίως ὁ Νικόλαος ἐκ τοῦ λαϊκωτέρου τοῦ γένους πατρὸς του, γνωστοῦ μόνον ἐκ τῆς ἀλληλογραφίας πατρὸς καὶ υἱοῦ μεταξύ Θεσσαλονίκης καὶ Κωνσταντινουπόλεως. Σιωπηρῶς ἀποκλείει ὁ σ. τὴν δυνατότητα, ὁ Καστροφύλαξ Ἰωάννης Χαμαετός τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1355, τῆς εὐρισκομένης «εἰς τὴν δεξιάν τῷ εισερχομένῳ παραστάδα τῆς πύλης εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου τείχους τῆς Ἀκροπόλεως (:) (τῆς Θεσσαλονίκης), γνωστῆς ὡς Πύλης τῆς αὐτοκρατείας Ἄννης τῆς Παλαιολογίνης», τὴν ὁποίαν ὁ σ. παραθέτει ἀνευ ἐτέρου εἰς σ. 19, σημ. 1 καὶ πίν. I, ὡσάν νὰ ἐδημοσίευσεν αὐτὴν πρῶτος αὐτός, νὰ εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετοῦ. Τοσοῦτον μᾶλλον, ἐφ' ὅσον χρονολογικῶς τοῦτο θὰ ἦτο δυνατόν, δεδομένου ὅτι ὁ ὑποθετικῶς τριακοντούτης πατὴρ τοῦ γεννηθέντος τὸ 1322/3 Νικολάου θὰ ἦτο τὸ 1355 62 ἢ 63 ἐτῶν. Ὁμολογουμένως, τὴν πιθανότητα αὐτὴν δὲν φαίνεται νὰ ἐνισχύῃ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἰωάννης Χαμαετός, ὁ ὑποτιθέμενος πατὴρ, διατηρεῖται εἰς τὴν ὄψιν τῆς Κυβερνήσεως τῶν Παλαιολόγων ἀκόμη τὸ 1355, μετὰ τὴν ἔκρηξιν δηλαδὴ τοῦ δευτέρου ἐντος δεκαετίας ἐμφυλίου πολέμου μεταξύ τοῦ Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου καὶ τοῦ Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1353, ἐνῶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, ὁ ὑποτιθέμενος υἱός, εἰρυσκόμενος ἀπὸ τοῦ 1347 (βλ. Ἐπιστ. Κυδῶν ἄριθ. 87 εἰς ἐκδ. Loenertz) εἰς τὸ ἄμεσον περιβάλλον τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἐταῦτισε μετὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ δευτέρου τοῦτο ἐμφυλίου πολέμου τὸ 1353 ὀριστικῶς τὴν τύχην του μετὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ. Οἱ Παλαιολόγοι δὲν θὰ διετήρουν εἰς τὴν θέσιν του τὸν πα-

τέρα, όταν ο υἱός ἐξεδηλώθη ὡς ἐχθρός των. Ἡ σπανιότης πάντως τοῦ ἐπιθέτου Χαμαετός δεικνύει ὅτι μᾶλλον πρόκειται περὶ συγγενοῦς τοῦ Νικολάου. Ἄσφαής ὁμως εἶναι ἡ περὶ τούτων φράσις τοῦ συγγραφέως, σ. 19 «...ἐπὶ καστροφύλακος Ἰωάννου τοῦ Χαμαετοῦ, σαφῶς διακρινομένου, λόγῳ τοῦ πατρωνιμικοῦ του, ἐκ τῶν πολλῶν ἄλλων συγχρόνων Καβασιλῶν». Ἡ σημειωθῆ πρός τούτους ὅτι ἐκ τῆς τελευταίας ἐφθαρμένης λέξεως τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἰωάννου Χαμαετοῦ, ἡ ὁποία προφανῶς προσθέτει παρωνύμιον αὐτοῦ, διατηροῦνται τρία γράμματα, ἀναγνωσθέντα ὑπὸ τῶν τῶ πρώτον δημοσιευσάντων τὴν ἐπιγραφὴν L. D u c h e s n e - C h. B a y e t, Mémoire sur une mission scientifique au Mont Athos, Paris 1876, σ. 65/6, No 108 ὡς Kom καὶ ὑπὸ τοῦ κριτόπιν ἐπαναδημοσιεύσαντος τὴν ἐπιγραφὴν O. T a f f l i, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 49, ὡς Kon, ἐφθάρησαν δὲ ἄλλα τέσσαρα ἢ πέντε, Ὁ σ. εἰς τὴν μεταγραφὴν τῆς ἐπιγραφῆς, σ. 19, σημ. 1, καὶ εἰς τὸν Πίν. 1, ἀναγινώσκει «Κονί...» (KONĪ...) καὶ δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν ἡ περιεργος ἀνάγνωσις τοῦ αὐτῆ προέρχεται ἐξ αὐτοψίας τῆς ἐπιγραφῆς. Μήπως πρέπει νῦν νὰ ἀναγνωσθῆ ΚΟΙΑΓΙΣΤΟΡΟΣ; Βλ. Γ. Γ ο ὄ ν α ρ η, Τὰ τεύχη τῆς Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη 1976, σ. 24 (I.M.X.A., ἀρ. 168).

Τὴν χρονολογίαν γεννήσεως τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, τὴν ὁποίαν ἐτοποθέτουσιν οἱ παλαιότεροι μεταξὺ 1290-1300 (ὡς οἱ R. G u i l l a n d, BZ 30, 1929/30, σ. 98 κέ. - S. S a l a v i l l e, Dict. de spirit. ascet. et mys. 7, 1937/8, col. 1-9. F. V e r n e t, Dict. de theol. cathol. 2/II, 1939, col. 1292/5 - J. G o u i l a r d, Dict. d'hist. et de géogr. eccl. II 1939, col. 14-21) καὶ οἱ νεώτεροι μεταξὺ 1322-1323, συμπίπτουσιν οὕτω καὶ μετὰ τὴν χρονολογίαν γεννήσεως τοῦ ἀποδειχθέντος ὡς σινομηλικίου τοῦ Νικολάου καὶ γεννηθέντος ἀποδειγμένως μεταξὺ 1320-1325 Δημητρίου Κυδώνη, (ὡς οἱ P. E n e r e k i d e s, BZ 46, 1953, σ. 32 κέ. - I. Š e v č e n k o, BZ 47, 1954, σ. 55 κέ. -R. J. L o e n e r t z, Orient. Christ. Per. 21, 1955, σ. 205-231, ἰδίᾳ σ. 226: «S'il est né en 1322-1323, il avait 23 ans alors de son ambassade à Bérée (1345), 29 quand il écrivait le mémoire sur l'usure (1351) et de 30 à 32 quand il faisait l'éloge d'Anne Paléologine», στηρίζει ὁ σ. καὶ μετὰ τὸ ἐπικουρικὸν στοιχεῖον, ὅτι τὸ 1353 ὁ Νικόλαος Καβάσιλας περιελήφθη ὡς ὑποψήφιος εἰς τὸ τριπρόσωπον πρὸς ἐκλογὴν νέου πατριάρχου καὶ κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν νομοθεσίαν τὸ κατώτερον ὄριον ἡλικίας πρὸς ἐκλογὴν καὶ χειροτονίαν ἐπισκόπου ἦτο τὸ τριακοστὸν ἔτος. Ἐπομένως ὁ μὴ συμπληρώσας τὸ 30ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του τὸ 1351/2 καὶ ἔχων συμπληρώσει τοῦτο τὸ 1353 Καβάσιλας ἐγεννήθη τὸ 1322/3. Τὸ γεγονὸς ἄλλωστε, ὅτι ὁ ἐκκλησιαστικὸς οὗτος κανὼν τῆς τριακονταετοῦς ἡλικίας δὲν ἐτηρεῖτο πάντοτε, τοῦτο ἀπετέλει κατὰ περίπτωσιν ἐξαιρέσειν καὶ δὲν ἀκυροῖ τὴν ἀποδεικτικὴν ἀξίαν τοῦ ἐπικουρικοῦ ἄλλωστε τούτου στοιχείου.

Κατὰ τὸν σ. τὸ ἔτος 1391 εἶναι τὸ τελευταῖον ἔτος, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἔλαβεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπιστολὰς τοῦ Μανουὴλ Β' τοῦ Παλαιολόγου καὶ δὲν γνωρίζομεν, ἐὰν ἐπέζησε τοῦ συνομηλικίου του Δημητρίου Κυδώνη, θανόντος εἰς Κρήτην τὸν χειμῶνα τοῦ 1397/8. Ἀπέθανε λοιπὸν ὁ Νικόλαος Καβάσιλας μετὰ τὸ 1391 (σ. 21). Ἡμεῖς πιστεύομεν ὅτι ἀπέθανε πρὸ τοῦ Κυδώνη, ἄλλως ἢ μνεῖα τοῦ θανάτου τοῦ ἐπιστηθίου φίλου του θὰ ἐνεφανίζετο, λίαν πιθανῶς, εἰς τὴν ἀλληλογραφίαν του, ἡ ὁποία μάλιστα δὲν φθάνει μέχρι τοῦ 1397, ἢ εἰς ἐπίγραμμα αὐτοῦ, ὅπως ἐκεῖνο διὰ τὸν Ἰσίδωρον.

Δυστυχῶς δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ἐκ τῶν πηγῶν διὰ μίαν ἀπόπειραν σχηματισμοῦ τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, τὸ ὁποῖον θὰ εἶχε τὴν θέσιν του εἰς μονογραφίαν περὶ αὐτοῦ, ὡς ἡ προκειμένη τοῦ συγγραφέως. Εἴμεθα τόσον πτωχοὶ εἰς πληροφορίας περὶ τούτου, ὥστε οὔτε τὸν πατέρα του γνωρίζομεν οὔτε τὸ μικρὸν ὄνομα τῆς μητρὸς του οὔτε ἐὰν εἶχεν ὁ Νικόλαος ἀδελφοὺς ἢ ἀδελφάς. Ἡ προσήλωσις του ὁμως εἰς τὸν Καντακουζηνὸν δεικνύει τοῦλάχιστον, νομίζομεν, ὅτι οὗτος ἐκ μητρὸς δὲν συνεδέετο διὰ συγγενικῶν δεσμῶν μετὰ τὴν οἰκογένειαν τίνων Παλαιολόγων, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ὁ ἀδελφὸς τῆς μητρὸς του Νικόλαος-Νεῖλος ἐλέγετο Καβάσιλας καὶ δὲν εἶχεν ἀποκτήσει τὴν τιμητικὴν προσωνυμίαν Παλαιολόγος, ὅπερ θὰ συνέβαινε, ἐὰν ὑπῆρχεν εἰς τοὺς προγόνους αὐτοῦ

καὶ τῆς ἀδελφῆς του δεσμὸς με τοὺς Παλαιολόγους. Ἐνισχυτικὸν τῶν ἀνωτέρω εἶναι, ὅτι καὶ ἄλλοι Καβάσιλα ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὸν Καντακουζηνὸν καὶ ἠμείφθησαν ὑπ' αὐτοῦ μετὰ τὴν ἐπικράτησίν του τὸ 1347, ὅπως ὁ μέγας παπίας Δημήτριος Καβάσιλας (βλ. Γ. Ι. Θεοχάριδου, Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας καὶ ἄλλα προσωπογραφικὰ ἐξ ἀνεκδότου χρυσοβούλλου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Ἑλληνικά 17, 1962, σ. 1-23), τοῦ ὁποῦ ἡ περίπτωσις δεικνύει ὅτι κλάδος τῆς οἰκογενείας τῶν Καβασιλῶν εἶχε συνδεθῆ με τοὺς Δούκας. Ὁ σ. δὲν φαίνεται νὰ ἐπάλλαισε με τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῶν συγχρόνων τοῦ Νικολάου Καβασιλῶν καὶ τῶν τυχόν συγγενικῶν σχέσεών του πρὸς αὐτούς, ἀρκεσθεὶς εἰς ἓν οἰκόσημον καὶ μίαν σφραγίδα μελῶν τῆς μεγάλης αὐτῆς οἰκογενείας (βλ. πίν. 8, 9), ἄνκα ὁ ἴδιος ἀναφέρει τοιοῦτους συγχρόνους, ὡς ὁ Ἀλέξιος Καβάσιλας (Καντ. Βόνν. ΙΙ, 550, 22-24 551, 1-7), ὁ Μιχαὴλ Καβάσιλας (Γρηγοράς, Βόνν. ΙΙ, 1050 κέ.), ὁ μέγας παπίας Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας (Ἑλληνικά, 17, 1962, σ. 14 κέ., ἔνθα καὶ Γεώργιος καὶ Ἰωάννης Καβάσιλας), ὁ Κωνσταντῖνος Καβάσιλας τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου κ.ά. (βλ. Εὐρετήριον σ. 146). Δὲν ἀναφέρει οὔτε τοὺς ἄλλους δύο, ἐκτὸς τοῦ Νεῖλου, ἀδελφοῦ τῆς μητρὸς τοῦ Ν. Κ. Βλ. Σφραντζῆ, Χρον. ἐκδ. Grecu. σ. 92 (Minus), σ. 282 (Majus).

2. (Σ. 22-34). Ὁ σ. πραγματεύεται εἰς τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἐργασίας του τὰ ἔτη καὶ τὸ εἶδος τῶν σπουδῶν τοῦ Νικολάου Καβάσιλα πρῶτον εἰς τὴν γενέτειράν του Θεσσαλονίκη καὶ κατόπιν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν.

Κατὰ τὸν συγγραφέα (σ. 25) εἰς Κωνσταντινούπολιν μετέβη ὁ Ν. Κ. δι' ἀνωτέρας σπουδῶν εἰς ἡλικίαν 15-17 ἐτῶν, «κατὰ προσέγγισιν δὲ εἶναι δυνατόν νὰ ὑπολογισθῆ ὅτι παρέμεινεν ἐκεῖ ἐπὶ ἑπταετίαν, ἀπὸ 1335 ἢ 1337 μέχρι 1342 ἢ 1343». Ἐὰν ὅμως ὁ Ν. Κ. ἦτο τὸ 1335 ἐτῶν 15 ἢ ἀντιστοίχως τὸ 1337 ἐτῶν 17, τότε ἐγεννήθη οὗτος τὸ 1320 καὶ ὄχι, ὡς ἔχει ἐξακριβῶσει ἤδη ὁ συγγραφεὺς (σ. 20/1), τὸ 1322/23. Τὰ πράγματα χειροτερεύει ἡ ἐπομένη φράσις τοῦ σ., ὁ ὁποῖος ἀντικρούων γνώμην τοῦ S. Salaville περὶ χρόνου σπουδῶν τοῦ Ν. Κ. εἰς Κωνσταντινούπολιν μεταξὺ 1335-1340, λέγει: «Ὁ ὑπολογισμὸς οὗτος δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀκριβής, διότι, ἐὰν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Νικόλαος Καβάσιλας ἐγεννήθη τὸ ἐνωρίτερον περὶ τὸ 1320 καὶ τὸ ἀργότερον περὶ τὸ 1324, ὡς ἡ σύγχρονος ἔρευνα θέλει, τότε οὗτος θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχη μεταβῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς ἡλικίαν 11 ἕως 15 ἐτῶν, πρᾶγμα μᾶλλον ἀπίθανον». Τί ἀπέγινε τὸ ὑπὸ τοῦ ἰδίου καθορισθὲν ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Ν. Κ. 1322/23; Μὲ αὐτὸ τὸ ἔτος γεννήσεως καὶ μετὰ ἡλικίαν μεταβάσεως εἰς Κωνσταντινούπολιν τοῦλάχιστον 15 ἐτῶν ἢ ἄφιξις του ἐκεῖ δύναται νὰ τεθῆ εἰς τὸ ἔτος 1337, ὅπερ δὲν συναντᾷ ἀντιρρήσεις, καὶ ἀφοῦ τὸ 1341 εὐρίσκεται οὗτος ἀκόμη εἰς Κωνσταντινούπολιν, δεχθεὶς ἐκεῖ ἐπιστολὴν τοῦ θεοῦ του Νεῖλου, τῆς ὁποίας μάλιστα τὸ περιεχόμενον δεικνύει ὅτι ὁ Ν. Κ. εὐρίσκεται «πρὸς τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του» (σ. 26), οὗτος παρέμεινε προφανῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πιθανῶς πενταετίαν, ὄχι ὅμως ἑπταετίαν.

Τὰ περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ Ν. Κ. εἰς Κωνσταντινούπολιν σταχυολογεῖ ὁ σ. ἐκ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Ν. Κ., τὰς ὁποίας ἔγραψεν οὗτος ἐκεῖθεν πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ φίλους του εἰς Θεσσαλονίκη. Ἦσαν δὲ αἱ σπουδαί του κλασσικαὶ σπουδαί, φιλοσοφία καὶ θεολογία, ρητορικὴ, νομικὴ καὶ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι (καὶ δὴ ἀστρονομία).

Ὁ σ. εἶπε (σ. 25) ὅτι ὁ Ν. Κ. ἐσπούδασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν «προφανῶς εἰς τὸ Πανεπιστήμιόν της». Δὲν εἶπεν ὅμως ποῖον Πανεπιστήμιον ἐλειτούργει εἰς Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν λαίλαπα τῆς Φραγκοκρατίας ἐπὶ Παλαιολόγων. Εἶναι γνωστὸν ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Βάρδα μετὰ τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας ἀναδιοργανωθὲν Πανεπιστήμιον εἰς τὸ ἀνάκτορον τῆς Μαγναύρας διηρέθη τὸ 1045 ἐπὶ Κωνσταντίνου Θ' εἰς δύο Σχολάς, τὴν Σχολὴν τῆς Φιλοσοφίας μετὰ προϊστάμενον λεγόμενον «Ἔπατον τῶν Φιλοσόφων» (πρῶτος προϊστάμενός της ὑπῆρξεν ὁ Μιχαὴλ Ψελλός) καὶ τὴν Σχολὴν τῆς Νομικῆς μετὰ προϊστάμενον λεγόμενον «Νομοφύλακα» (πρῶτος προϊστάμενός της ὑπῆρξεν ὁ Ἰωάννης Ξιφιλίνος). Μετὰ τὸ 1204 αἱ Σχολαὶ μετεφέρθησαν εἰς τὴν Νίκαιαν καὶ μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν Παλαιο-

λόγων τὸ 1261 ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος ἐπανίδρυσε τὴν Σχολὴν Φιλοσοφίας ὑπὸ τὸν Γεώργιον Ἀκροπολίτην καὶ τὴν Σχολὴν Νομικῆς ὑπὸ τὸν Μανουὴλ Ὀλόβολον. Παρὰ τὴν ἄλλω πρὸς τὰς πανεπιστημιακὰς Σχολὰς ἐλειτούργει πάντοτε ἡ Σχολὴ τοῦ Πατριαρχείου μὲ προϊστάμενον λεγόμενον «Οἰκουμενικὸν Διδάσκαλον» διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Θεολογίας, ὡς καὶ διάφορα ἄλλα μικρότερα Σχολεῖα ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἰδιωτικά. (Βλ. N. H. B a y n e s - H. S t. L. B. M o s s, Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization. Oxford Paperbacks, Oxford University Press 1961. Ἑλληνικὴ μετάφρασις ὑπὸ Δ. Ν. Σ α κ κ ᾶ, Ἀθήναι 1972, σ. 310-315).

Ἐνδεικτικὸν ἴσως ὅτι ὁ Ν. Κ. ἐφοίτησε κυρίως εἰς τὴν Σχολὴν Φιλοσοφίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι τὸ ὅτι τὸ ἐγκύμιόν του Εἰς τὸν ἔνδοξον τοῦ Χριστοῦ μεγαλομάρτυρα καὶ θαυματουργὸν καὶ μυροβλήτην Δημήτριον ἔγραψεν, ὡς σημειοῖ ὁ συγγραφεὺς (σ. 26), κατόπιν προκηρυχθέντος διαγωνισμοῦ ὑπὸ τοῦ «Υπάτου τῶν Φιλοσόφων» (προϊσταμένου τῆς Σχολῆς Φιλοσοφίας) Ἰωάννου Ἀμπαρη, ὡς ἀναφέρει ὁ ἴδιος εἰς Ἐπιστολὴν πρὸς τὸν πατέρα του (BZ 46, 1953, σ. 31: «Φημὶ δὴ τὸν τῶν φιλοσόφων ἕτατον»).

Λέγει κατόπιν ὁ συγγραφεὺς (σ. 31): «Πρὸς τὸ πέρας τῶν σπουδῶν του (1341) (ὁ Ν.Κ.) πρέπει νὰ παρηκολούθησεν ἐν Κωνσταντινουπόλει δύο σπουδαῖα γεγονότα». Ταῦτα εἶναι: 1) Τὸ ἐκκλησιαστικὸν γεγονός τῆς διαμάχης μεταξὺ Βαρλααμιτῶν καὶ Παλαμιτῶν καὶ 2) τὸ πολιτικὸν γεγονός τῆς διαμάχης μεταξὺ τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἀλεξίου Ἀποκαύκου καὶ τοῦ μεγάλου δομεστίκου Ἰωάννου Καντακουζηνοῦ διὰ τὴν ἐπιτροπείαν τοῦ χρηρυσαντοῦς αὐτοκρατορικοῦ θρόνου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀνδρονίκου Γ΄ τὴν 15ην Ἰουνίου τοῦ 1341. Ἐκθέτει κατόπιν ὁ σ. τὴν σειρὰν τῶν γεγονότων (σ. 31-34), ἀλλὰ μὲ βάσιν μόνον τὸν Καντακουζηνὸν καὶ ἀγνοῶν τὸν Γρηγοράν. Ὁ Καντακουζηνὸς ὅμως εἰς τὸ Βιβλ. ΙΙΙ (ἔκδ. Βόνν.) μαχόμενος pro domo sua, δὲν εἶναι, νομίζομεν, ἐντελῶς ἀμερόληπτος καὶ πρέπει νὰ ἀντιπαραβάλλεται πρὸς τὸν Γρηγοράν. Δὲν ἔχει θέσιν ὅμως ἐνταῦθα ἢ ὑφ' ἡμῶν μακρὰ ἀντιπαραβολὴ αὕτη.

Διὰ τὸ γεγονός, πάντως, ὅτι ὁ Καντακουζηνὸς κατὰ τὰς ἀχὰς τῆς διαμάχης ἐτήρει τὴν ἀρχὴν τῆς νομιμότητος, μνημονεύον τὴν Αὐτοκράτειραν (Ἄνναν Παλαιολογίαν) καὶ τὸν μικρὸν υἱὸν τῆς (Ἰωάννην Ε΄ Παλαιολόγον) (σ. 33 καὶ σημ. 9) δὲν ἔπρεπε νὰ ἀγνοηθῆ σημαντικὴ περὶ τούτου βιβλιογραφία, ἄς ἡ παλαιότερα εἰδικωτέρα μελέτη τοῦ Fr. D ö l g e r, Johannes Kantakuzenos als dynastischer Legitimist. Annales de l'Institut Kondakov 10 (1938), σ. 19 κ.έ. καὶ ἡ νεώτερα γενιωτέρα μελέτη τοῦ G. W e i s s, Johannes Kantakuzenos-Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Mönch. Gesellschaftsentwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert. Wiesbaden 1969, τὴν ἑποῖαν ἴσως δὲν ἐπρόφθασε νὰ ἴδῃ ὁ σ. μας.

3. (Σ. 35-43). Τὴν παρουσίαν τοῦ Ν. Κ. εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν τῶν Ζηλωτῶν (1342-1347), τὰ ἐκεῖ διαδραματισθέντα γεγονότα, τὸν κίνδυνον θανάτου, τὸν ὁποῖον ὁ Ν. Κ. τότε διέτρεξε, καὶ τὴν συνέχισιν τῆς παραμονῆς του εἰς Θεσσαλονικὴν ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1345 μέχρι τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1347, ἀκόμη δηλαδὴ καὶ μετὰ τὴν ἐκ νέου, συντριβείσης τῆς ἀντιστάσεως τῶν εὐγενῶν, κατάληψιν τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τῶν Ζηλωτῶν, διηγείται ὁ σ. ἐπὶ τῇ βάσει κυρίως τῆς ἀφηγήσεως τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὁ ὁποῖος αὐτὴν τὴν φορὰν ὡς πλησιέστερος πρὸς τὰ γεγονότα εἶναι δι' αὐτὰ τοῦλάχιστον ὁ πλέον ἀξιόπιστος μάρτυς.

Ὁ σ. ἀποδίδει (σ. 42) εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ὑπὸ τοῦ Ν. Κ. ἐξ ἀφορμῆς τοῦ Ζηλωτικοῦ κινήματος τὰς δύο διασθθεῖσας νομικὰς πραγματείας αὐτοῦ, Κατὰ το κ ι ζ ὄ ν τ ω ν καὶ Π ε ρ ῖ ῖ ὀ κ ο υ, ὡς καὶ τὴν τρίτην Λ ὀ γ ο ς π ε ρ ῖ τ ῶ ν π α ρ α ν ὀ μ ω ς τ ο ῖ ς ἄ ρ χ ο υ ς ῖ ν τ ο ῖ ς ἱ ε ρ ο ῖ ς τ ο λ μ ω μ ἔ ν ω ν, μετὰ τὰς τόσας ἀγωνιώδεις ἐμπειρίας αὐτοῦ κατὰ τὴν κοινωνικὴν ἀναταραχὴν τῆς Θεσσαλονικῆς τοῦ 1342-1345, ἐξηγεῖ δὲ τὴν ἀνενόχλητον παραμονὴν αὐτοῦ εἰς Θεσσαλονικὴν ὑπὸ τοὺς ἐπικρατήσαντας Ζηλωτάς, «παρ' ὄν ὅτι ἀνήκεν εἰς τὴν τάξιν τῶν δυνατῶν καὶ ἐνερ-

γῶς εἶχεν ἐκδηλωθῆ ὑπὲρ τοῦ Καντακουζηνοῦ», εἰς τοῦ λόγου, ὅτι οὗτος ἐξετιμᾶτο« καὶ ὑπὸ τοῦ λαοῦ διὰ τὴν δικαιοσύνην καὶ τὰ σαφῆ δείγματα ἐνδιαφέροντός του ὑπὲρ ἱκανοποιήσεως τῶν οὐσιαστικῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ» (σ. 42/3). Τέλος, διὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ζηλωτῶν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγνοηθῆ εἰς τὴν Βιβλιογραφίαν (σ. 128) μετὰ τὸν Tafrafi ἢ μελέτη τοῦ P. C h a r a n i s, *The Internal Strife in Byzantium in the Fourteenth Century*, Byzantion 15 (1940-1941), σ. 226 κέ.

4. (Σ. 44-57). Μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν (3 Φεβρ. 1347), τὴν προηγηθεῖσαν καθαιρέσιν τοῦ πατριάρχου Καλέκα (2 Φεβρ. 1347), τὴν συμφωνηθεῖσαν συμβασιλείαν Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου καὶ Ἰωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ (8 Φεβρ. 1347) καὶ τὴν χειροτονίαν τοῦ Ἰσιδώρου Μονεμβασίας ὡς νέου πατριάρχου (17 Μαΐου 1347) ὁ Ν.Κ. ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Κυδῶνη, τῶν ἄλλων φίλων καὶ αὐτοῦ τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς σύμβουλος εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ Αὐτοκράτορος, ὅπου θὰ παραμείνη μονίμως πλέον ἐγκατεστημένος συνταυτίσας ὀριστικῶς τὴν τύχην του μετὰ τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ θὰ εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐξῆς «εἰς τὸ ἐπίκεντρον τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐξελίξεων τῆς αὐτοκρατορίας ἐπὶ Ἰωάννου ΣΤ΄ Καντακουζηνοῦ» (σ. 46). Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1347 ὁ Ν.Κ. θὰ συνοδεύσῃ μετ' ἄλλων τὸν ἐκλεγέντα τὸ θέρος τοῦ 1347 διὰ τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς Θεσσαλονίκης Γρηγόριον Παλαμᾶν εἰς τὴν νέαν του ἔδραν, ὅπου ὁμοῦ δὲν θὰ γίνουσι δεκτοὶ καὶ θὰ καταφύγουσι ὅλοι εἰς Ἁγιον Ὄρος, ἀπὸ ὅπου τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἐπομένου ἔτους 1348 θὰ ἐπιστρέψουσι εἰς Κωνσταντινούπολιν. Κατόπιν τῆς ἐμπειρίας ταύτης ὁ μοναχισμὸς, λέγει ὁ συγγραφεὺς (σ. 48) «θὰ ἀσκήσῃ καθ' ὅλον τὸν βίον του ἀποφασιστικὴν γοητείαν ἐπ' αὐτοῦ». Διὰ ταῦτα μετὰ τοῦ φίλου του Κυδῶνη, λαβόντες μόνον αὐτοὶ γινώσκον τῆς ἐπιθυμίας, τὴν ὁποίαν πρὸ πολλοῦ ἔτρεφεν ὁ Καντακουζηνὸς νὰ ἀποσυρθῆ εἰς μονήν, ἐδέχθησαν νὰ τὸν συνοδεύσουσι «*πρὸς τὴν ἐκ τῆς βίου ἀναχώρησιν*», ἢ ὁποία δὲν ἐπραγματοποιήθη βεβαίως τότε (1349), λόγῳ γεγονότων εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου ἔσπευσεν ὁ Καντακουζηνὸς μετὰ τοῦ συναυτοκράτορος Ἰωάννου Ε΄. Ἐπηκολούθησε, τὸ φθινόπωρον τοῦ 1349, ἡ συμφιλίωσις τῶν πολιτικῶν μερίδων τῆς Θεσσαλονίκης κατόπιν ὁμιλίας πρὸς αὐτὰς τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἡ σύλληψις καὶ ἡ ἔξορία τῶν ἀρχηγῶν τῶν Ζηλωτῶν, προδιδόντων τὴν πόλιν εἰς τοὺς Σέρβους, ἡ ὀριστικὴ ἐνθρόνισις τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον τῆς πόλεως, ἡ ἀποχώρησις τῶν ἀπειλούντων τὴν πόλιν φίλων τῶν Ζηλωτῶν Σέρβων, ἡ παραμονὴ τοῦ Ἰωάννου Ε΄ εἰς τὴν πόλιν καὶ ἡ ἐπιστροφή τοῦ Καντακουζηνοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸν χειμῶνα τοῦ 1350.

Ὁ ρόλος τοῦ Ν. Κ. εἰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τοῦ 1350 εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὰ ὁποία ἀφηγεῖται λεπτομερῶς ὁ συγγραφεὺς, ὡς νὰ διηγεῖτο βυζαντινὴν ἱστορίαν, δὲν εἶναι μαρτυρημένος, ἀλλ' ὁ σ. πιστεύει, οὐχὶ ἀδικαιολογητῶς ἴσως, (σ. 49/50), ὅτι ὁ Ν. Κ. συνᾶδεν τὸν Καντακουζηνὸν καὶ παρέστη εἰς αὐτά.

Εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ 1350 ὁ Ν. Κ. ἐθρήνησε μετ' Ἐπιτάφιον, τὸ ὁποῖον ἐπανεκδίδει ἐνταῦθα (σ. 100, σημ. 1) ὁ συγγραφεὺς, τὸν θανόντα τὸν Φεβρουάριον ἢ Μάρτιον τοῦ ἔτους πατριάρχην Ἰσιδώρον καὶ παρέστη ὡς μάρτυς ὑπερασπίσεως εἰς τὴν τρίτην καὶ ὀριστικὴν ἀθώωσιν τοῦ ἀγιορείτου ἱερομονάχου Νήφωνος, κατηγορηθέντος ὑπὸ Σέρβων μοναχῶν ἐπὶ Μασαλιανισμῷ, εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ νέου πατριάρχου Καλλίστου συγκροτηθέν ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον.

Μετὰ τὴν Σύνοδον τῶν Βλαχερνῶν, τὸν Μάϊον-Ἰούνιον 1351, τὴν συγκληθεῖσαν διὰ νὰ καταπαύσῃ τὸν δογματικὸν διχασμὸν, τὸν προκλήθέντα ὑπὸ τῆς περὶ τὸν διάδοχον τοῦ Βαρλαάμ Ἀκίνδυνον σχηματισθείσης φατρίας τῶν ἀντι-ησυχαστῶν καὶ δυσαρεστημένων, ὁ Ν.Κ. ἠκολούθησε τὴν ἐπίσημον ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Κράτους, τὸν Παλαμισμόν, ὡς ἔκφρασιν τῆς ἐπισήμου θεολογίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὁ φίλος του Δημήτριος Κυδῶνης ἐξεδηλώθη ὡς Ἀντιπαλαμιστῆς (σ. 53). Αὐτὴ ἦτο ἡ πρώτη ἰδεολογικὴ διάστασις μεταξὺ τῶν δύο φίλων.

Κατὰ τὴν δογματικὴν διαμάχην περὶ τῶν σχέσεων Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, τῆ ἰεροκληθεῖσαν πρωτοβουλία τῆς Ρώμης, τὴν ὁποίαν ὁ Καντακουζηνὸς ἐπρότεινε νὰ λύσῃ διὰ τῆς κανονικῆς ὁδοῦ τῆς συγκλήσεως Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὁ Ν.Κ. ἦτο ὑπὲρ τῆς φιλικῆς προσεγγίσεως πρὸς τὴν Δύσιν, ἄνευ δογματικῶν ὑποχωρήσεων, ἐνῶ ὁ φίλος του Κυδώνης ἦτο ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν, ἔστω καὶ μὲ ἀποδοχὴν τῶν ἀπόψεων τῆς Ρώμης (σ. 54). Αὕτη ἦτο ἡ δευτέρα ἰδεολογικὴ διάστασις μεταξὺ τῶν δύο φίλων.

Ἐξακολουθοῦμε νὰ παρακολουθοῦμε τὸν συγγραφέα εἰς τὴν ἀφήγησίν του ἱστορικῶν γεγονότων, τὰ ὁποῖα προσπαθεῖ νὰ χρησιμοποιῆ ὡς ζωγραφικὸν βῆθος διὰ νὰ εἶναι συνεχῆς ἢ ὑπ' αὐτοῦ σκιαγράφῃς τῆς βιογραφίας τοῦ Καβάσιλα. Τὴν ἀνοιξὶν τοῦ 1353 ἐξέσπασεν ὁ δεύτερος ἐμφύλιος πόλεμος μεταξὺ Ἰωάννου Ε' καὶ Ἰωάννου ΣΤ'. Ὁ Καντακουζηνός, ἐγκαταλείπων τὴν ἄχρηστον πλέον νομιμότητα, ἀνεκήρυξε τὸν υἱὸν του Ματθαῖον διάδοχον τοῦ θρόνου, ὁ πατριάρχης Κάλλιστος ἀντιφρονῶν κατέφυγεν εἰς Τένεδον πρὸς τὸν Ἰωάννην Ε' καὶ ἐγεννήθη τὸ διπλοῦν θῆμα ἐκλογῆς νέου πατριάρχου καὶ χρίσεως τοῦ νέου αὐτοκράτορος. Εἰς τὸ τριπρόσωπον πρὸς ἐκλογὴν νέου πατριάρχου περιελήφθησαν ὁ Ἡρακλείας Φιλόθεος, ὁ Φιλαδελφείας Μακάριος καὶ ὁ Νικόλαος Καβάσιλας, «πρὶν ἀκόμη γίνῃ κληρικὸς» (Καντακ. IV, 275, 3-7): «...*Νικόλαον τὸν Καβάσιλαν, ὄντα ἔτι ἰδιώτην*». Ἐξελέγη ὁ Φιλόθεος καὶ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1354 ἐστέφθη ὑπὸ τοῦ νέου πατριάρχου εἰς τὰς Βλαχέρνας ὁ Ματθαῖος συναυτοκράτωρ καὶ ὁ Ν. Κ. «ἀπεθανάτισε τὸ γεγονός διὰ καταλλήλου ἐγκωμίου πρὸς τὸν νέον διάδοχον τοῦ θρόνου» (σ. 55). Τὴν 22αν ὁμοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1354 ὁ Ἰωάννης Ε' μὲ δυνάμεις τοῦ Γενοῦάτου Γκατιλούζιο εἰσῆλθεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ Καντακουζηνὸς μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν ἐδέχθη συνθηκολόγησιν καὶ τὴν 10ην Δεκεμβρίου 1354 «τὰ βασιλικὰ ἀποθέμενος παράσημα, σχῆμα ὑπέδν μοναχῶν Ἰωάσαφ ἀντὶ Ἰωάννου μετακληθεῖς» (IV, 307, 4-7). Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος ἐκρύβη καὶ ἀργότερον ἐξωρίσθη, ὁ πρῶν πατριάρχης Κάλλιστος ἐπανῆλθεν, ὁ Ματθαῖος συλληφθεὶς παρητήθη καὶ ἰδιώτευσεν καὶ «ὁ ἐγκωμιαστὴς αὐτοῦ Νικόλαος Καβάσιλας ἐπισήμως πλέον ἀπεσύρθη ὀριστικῶς τῆς πολιτικῆς κενίστρας» καὶ μόνον ὁ φίλος αὐτοῦ Δημήτριος Κυδώνης συνέχισε τὴν πολιτικὴν σταδιοδρομίαν του εὐρεθεὶς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ νέου αὐτοκράτορος (σ. 57).

Τὸ πλέον ἐνδιαφέρον στοιχεῖον διὰ τὴν βιογραφίαν τοῦ Ν. Κ. ἐκ τῆς ἀφήγησεως τῶν ἱστορικῶν τούτων γεγονότων εἶναι, ὅτι ὁ Ν.Κ. ἐπροτάθη εἰς τὸ τριπρόσωπον διὰ τὴν ἐκλογὴν πατριάρχου, ὅταν ἦτο ἀκόμη ἰδιώτης καὶ τοῦτο σημαίνει ὅτι ὁ γράφων εἰς χρόνον μεταγενέστερον Καντακουζηνὸς γνωρίζει ὅτι ὁ Ν. Κ. δὲν εἶναι πλέον, ὅπως τότε, ἰδιώτης. Ἄλλὰ τί εἶναι; Κληρικὸς; Ἐπὶ τούτου ὅμως θὰ ἐπανέλθῃ ἀργότερον (σ. 69 κέ.) ὁ συγγραφεύς.

5. (Σ. 58-60). Μὲ βάσιν τὰς Ἐπιστολάς τοῦ Ν. Κ. καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ ἐκδότη τοῦ χρονολόγησιν των ὁ σ. ἀφηγεῖται τὴν βραχυῖαν ἐπιστροφὴν τοῦ Ν. Κ. εἰς Θεσσαλονίκην (1363-1364) δι' οἰκογενειακοὺς λόγους μετὰ 12 ἐτῶν ἀπουσίαν (1350-1362). Τὸ ταξίδιον ἐγένετο κατ' ἀρχὰς «ἀκτοπλοϊκῶς ὑπὸ λίαν δυσμενεῖς συνθήκας» (σ. 58) καὶ κατόπιν διὰ ξηρᾶς, ἀλλὰ «*καὶ ἡ ἡπειρος οὐδὲν ἡμῖν ἡμερωτέρα θαλάσσης*» (BZ 46, 1953, 41). Ταῦτα σημαίνουν ὅτι ὁ Ν. Κ. ἐταξίδευσεν ἐπειγόντως τὸν χειμῶνα τοῦ 1362-1363. Τοὺς λόγους τοῦ βιαστικοῦ ταξιδίου ὁμοῦ ἀφήνει ὁ σ. νὰ τοὺς μανιεύσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τῶν ἐπομένων. Εἶναι οὗτοι διαφανεῖς. Εἰς Θεσσαλονίκην, λέγει ὁ σ. «ὁ Ν. Κ., ἐπληροφόρηθη τὸν πρὸ πολλῶν ἡμερῶν ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ πατρὸς του» (σ. 58). Δὲν ἐπρόφθασε λοιπὸν ὁ Ν. Κ. εἰς Θεσσαλονίκην τὸν πατέρα του ἐν ζωῇ καὶ διὰ τοῦτο ἔσπευδε ταξιδεῦν ἐν καιρῷ χειμῶνος. Μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν ἐκεῖ καὶ ὁ θεῖος του Νικόλαος Καβάσιλας (1363). Καὶ «ἡ μήτηρ του, ἡ ὁποία ὀλίγον ἐνωρίτερον εὐρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν παρ' αὐτῷ, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του, καρεῖσα μοναχῆ, ἀπεσύρθη εἰς τὴν γυναικειαν μονὴν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας

ἐν Θεσσαλονίκῃ» (σ. 58). Πρέπει λοιπὸν νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι ἡ μήτηρ τοῦ Ν. Κ. ἔζη εἰς Κωνσταντινούπολιν μακρὰν τοῦ εἰς Θεσσαλονίκην συζύγου της, ὅτι συνεταξίδευσεν τὴν μετὰ τοῦ υἱοῦ της καὶ ὅτι εἰς τὸ τελευταῖον ἴσως ταξίδιον τοῦτο τῆς ζωῆς της ἀναφέρεται ὁ Σφραντζῆς, ὅταν μᾶς πληροφορεῖ ὅτι αὐτὴ ἀπῆλθεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Θεσσαλονίκην «*Νικολίον*» (γρ. Νείλου) *τοῦ Καβάσιλα καὶ ἀδελφοῦ αὐτῆς ἀρχιερέως ἐκεῖσε ὄντος*; Ὁ σ. οὐδὲν λέγει περὶ τούτων.

Εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, λέγει ὁ συγγραφεὺς, ὁ Ν. Κ. «ἔπρεπε νὰ μεριμνήσῃ διὰ τὴν πατρικὴν περιουσίαν, διότι κακοὶ συγγενεῖς (*᾿ὄχλος ἔξωθεν χρηστῶν τινῶν συγγενῶν*)», ἐπωφεληθέντες τῆς διαλύσεως τῆς οἰκογενείας του, ἰπεπειράθησαν νὰ ἀρπάσουν ὅσα κτήματα εἶχον ἀπομείνει εἰς τὴν οἰκογένειάν του μετὰ τὸν ἐμφύλιον σπαραγμὸν καὶ τὰς ἀρπαγὰς τῶν ἐπιδρομῶν Σέρβων» (BZ 46, 1953, 41). Σαφῆς λοιπὸν μαρτυρία ὅτι ὁ Ν. Κ. εἶχεν εἰς Θεσσαλονίκην κτήματα καὶ συγγενεῖς, καὶ μάλιστα πολυπληθεῖς (ὄχλος).

Πόθεν προήρχοντο τὰ κτήματα καὶ ποῦ εὕρισκοντο περίπου, δὲν ἐξετάζει ἐνταῦθα ὁ συγγραφεὺς. Τὰ ὀνομάζει «πατρικὴν περιουσίαν», ἀλλὰ δὲν εἶναι ἢ τοῦλάχιστον δὲν εἶναι μόνον πατρικὴ. Ὅταν ὁ Ν. Κ. κληθεῖς μετέβη τὸ 1347 πλησίον τοῦ Καντακουζηνοῦ, ἔτυχεν ὄχι μόνον τιμητικῆς εὐμενείας καὶ ὑπολήψεως τὰρὰ τοῦ Αὐτοκράτορος, ἀλλὰ καὶ ὑλικῆς ὑποστηρίξεως, καὶ τὴν «*φιλανθρωπίαν καὶ φρονίδα* περὶ τῶν ἀρχομένων ὅπως ἐδ *πράττειεν*» ἐξαίρει ὁ Ν. Κ. εἰς τὴν ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα γραφεῖσαν ἐγκωμιαστικὴν Ἐπιστολὴν του (BZ 46, 1953, 34). Ἐλαβε λοιπὸν προφανῶς δι' αὐτοκρατορικῶν χρυσοβούλλων κτήματα, διὰ νὰ καρποῦται τὰ εἰσοδήματά των, ὅπως εἶχε λάβει καὶ ὁ μέγας παπίας Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας, ὅταν ὁ Καντακουζηνὸς ἐπικρατήσας τὸ 1347 ἀντήμειβε τοὺς ὑποστηρικτάς του. Δὲν ἦσαν λοιπὸν ταῦτα μόνον «πατρικὴ περιουσία».

Ποῦ εὕρισκοντο ὁμοῦς τὰ κτήματα αὐτά; Ὁ ἴδιος ὁ Ν. Κ. λέγει εἰς τὴν αὐτὴν Ἐπιστολὴν του πρὸς Κυδώνην (BZ 46, 1953, 41) ὅτι πολλὰ ἐκ τῶν κτημάτων αὐτῶν ἤρπασαν οἱ Σέρβοι. Ἐπομένως εὕρισκοντο ταῦτα εἰς τὴν πεδινὰ δυτικῶς τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου προήλασαν οἱ Σέρβοι, καὶ ὄχι π.χ. εἰς τὴν Χαλκιδικὴν, ὅπου γνωρίζομεν ὅτι ἦσαν τὰ κτήματα τοῦ μεγάλου παπία Δημητρίου Δούκα Καβάσιλα (Ἑλληνικά 17, 1962, 22). Ὁ σ. ἔχει βεβαίως προηγουμένως (σ. 39 καὶ σημ. 1) τοποθετήσῃ ταῦτα «εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὁμωνύμου χωρίου Καβάσιλα, εἰς ἀπόστασιν μόλις 16 χιλιομέτρων ἀπὸ τῆς Βεροίας», ἐπὶ τῇ βάσει καὶ τοῦ σωζομένου σήμερον ἐκεῖ τοπωνυμίου, χρησιμοποιῶν καὶ τὴν ὑπόδειξιν τῶν πηγῶν του.

Κακοὶ συγγενεῖς διεκδικοῦν τὴν (1363) τὰ κτήματα ταῦτα. Ποιοὶ εἶναι ἄραγε αὐτοί; Ὁ σ. οὐδὲν λέγει. Ἡμεῖς νομίζομεν ὅτι μετὰ αὐτῶν εἶναι ἴσως καὶ ὁ μέγας παπίας Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας, ὁ ὁποῖος ζῆ αὐτὴν τὴν ἐποχὴν εἰς Θεσσαλονίκην, ἔζησεν καὶ πέραν τοῦ 1369 (Ἑλληνικά 17, 1962, 18) καὶ εἶναι πιθανῶς συγγενῆς τοῦ Ν. Κ. Τὸν Μάρτιον τοῦ 1369 συνυπογράφει ἔγγραφον Συνοδικοῦ δικαστηρίου εἰς τὴν μητρόπολιν Θεσσαλονίκης (Ἑλληνικά 17, 1962, 16).

Ὁ σ. λέγει περαιτέρω (σ. 59) ὅτι παρὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκογενειακῶν ὑποθέσεών του ὁ Ν. Κ. αὐτὴν τὴν ἐποχὴν εἰς Θεσσαλονίκην «*συνέθεσεν ἐνταῦθα καὶ ἀπέστειλε πρὸς τὸν Δημήτριον Κυδώνην εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐν σύγγραμμα σχετικὸν μὲ τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς ταραχὰς, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν πιθανῶς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τῶν Ζηλωτῶν, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ δυναστικοῦ ἐμφυλίου πολέμου*. Ὁ φίλος του Κυδώνης αὐστηρῶς ἔκρινεν τὸ σύγγραμμα καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ Καβάσιλας ἠναγκάσθη νὰ τοῦ ἀπευθύνῃ ἐπιστολὴν, εἰς τὴν ὁποῖαν ὑποστηρίζει περὶ τοῦ βιβλίου του ὅτι «*εἰς ὑπερφανῆς ἠσκηταὶ κάλλος καὶ μετὰ πάσης εἰργασταὶ μούσης*» (BZ 46, 1953, 43)». Ἴδου ἡ σπουδαιότερα φράσις τῆς Ἐπιστολῆς: «*Ἔστι δὲ αὐτῶ (τῷ βιβλίῳ, τῷ ἔργῳ) καὶ σεμνότης, ἣ προσήκει τῷ σήματι καὶ πρὸς τοὺς ἀγῶνας ἠρμοσται πρὸς οὓς ὑμνητεῖ, σεμνὸς σεμνοῖς πρόπων*. Ποῖον εἶναι τὸ σύγγραμμα τοῦτο; Εἶναι ἐκ τῶν γνωστῶν ἔργων τοῦ Καβάσιλα ἢ πρόκειται περὶ ἀγνώ-

στου έργου του; Ὁ σ. δίδει τὴν ἐντύπωσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀγνώστου. Τὸ οὕτως ὡς ἄνω ὁμῶς σκιαγραφούμενον ὑπὸ τοῦ σ. περιεχόμενον του τὸ κατατάσσει εἰς τὰ Κοινωνιολογικὰ ἔργα τοῦ Ν. Κ. καὶ μᾶς ὀδηγεῖ ἴσως τότε εἰς τὸν τόσον συζητηθέντα «*Λόγον περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων*», παρὰ τὴν διάφορον περὶ τούτου γνώμην τοῦ σ. (σ. 89-90). Ἐὰν τοῦτο εἶναι ὀρθόν, τότε ἔχομεν τὴν κλεῖδα διὰ τὴν τόσον ἀμφισβητηθεῖσαν χρονολόγησιν τοῦ «Λόγου» (1363) καὶ διὰ τοὺς τόσον δυσδιακρίτους κατακρινόμενους ὑπὸ τοῦ «Λόγου» (Ζιλωταί). Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀρ. 15 τοῦ Ν. Κ. πρὸς Κυδώνην (BZ 46, 1953, 43/4) ἀξίζει βαθύτερας μελέτης.

6. (Σ. 61-74). Κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ βίου τοῦ Ν. Κ., μετὰ τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ φθινόπωρον τοῦ 1364, ὁ σ. ἀφηγεῖται ὡς πλαίσιον τῆς περιόδου ταύτης τῆς ζωῆς του τὰ θρησκευτικὰ καὶ πολιτικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς (σ. 61-66), ἦτοι: Τὴν ἐκ δευτέρου ἐκλογὴν (12 Φεβρ. 1364) καὶ τὴν κατόπιν ἀντιδράσεων καθυστερήσασαν ἐνθρόνισιν (11 Ὀκτ. 1364) τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου Κοκκίνου, παλαιοῦ (1353/4) συνεργάτου τοῦ Ν. Κ. εἰς πολιτικοὺς καὶ θρησκευτικοὺς ἀγῶνας, τὴν ἐπὶ διατίαν παραμονὴν τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου εἰς τὴν Λύσιν ἐν τῇ προσπαθείᾳ του δι' ἔνωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς διάσωσιν τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους, τὴν ἀποτυχίαν αὐτοῦ, παρὰ τὴν προσωπικὴν ἰσοδοχὴν τοῦ λατινικοῦ δόγματος (Ὀκτ. 1369), καὶ τὰς ἀντιδράσεις πρὸς ταῦτα τοῦ πατριάρχου Φιλοθέου καὶ τοῦ ὀρθοδόξου Κλήρου τῆς Ἀνατολῆς, τὴν προέλασιν τῶν Τούρκων εἰς τὴν Θράκην (Διδυμότειχον 1361-Ἀδριανούπολις 1362), τὴν μετὰ πενταετὴ πολιορκίαν (1383-1387) καὶ παρὰ τὴν ἀντίστασιν τοῦ Μανουὴλ Β΄ συνθηκολόγησιν τῆς Θεσσαλονίκης μετὰ τῶν Τούρκων, τὴν θλιβεράν προσφυγὴν τοῦ Μανουὴλ Β΄ εἰς τὸν συγγενὴ του Γενουάτην Γκατιλούζιο τῆς Λέσβου καὶ τελικῶς τὴν ταπεινωτικὴν ὑποταγὴν του εἰς τὸν Σουλτάνον εἰς τὴν Προύσαν, μέχρις οὗτο ἐδραπέτευσεν ἐκ Προύσης τὸ 1391 διὰ νὰ διεδεχθῆ τὸν ἀποθανόντα (16 Φεβρ. 1391) πατέρα του εἰς τὸν θρόνον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1391-1425).

Ἐκ τῶν μεταξὺ 1387-1391 γραφειῶν τεσσάρων ἐπιστολῶν ἐκ Λέσβου καὶ Μ. Ἀσίας τοῦ Μανουὴλ Β΄ πρὸς τὸν Ν. Κ., κυριωτέρας πηγῆς διὰ τὴν περίοδον αὐτὴν τοῦ βίου τοῦ Ν. Κ., ὁ σ. συνάγει ὅτι ὁ Ν. Κ. «κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ζωῆς του (πολὺ πρὸ τοῦ 1387 καὶ ἐξῆς) εὐρίσκεται μακρὰν τοῦ κόσμου, ἐγκαταβιῶν πλησίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν μονὴν τῶν Μαγγάνων» (σ. 63). Σημειωτέον ἐν παρόδῳ, ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου εἰς τὰ Μάγγανα δὲν εὐρίσκετο «πλησίον», ἀλλὰ «ἐντός» τῆς Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὴν πρὸς τὸν Βόσπορον παραλίαν.

Ἡ μοναδικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωσήφ Βρυννίου πρὸς Ν. Κ., γραφεῖσα ἐκ Κρήτης (παλαιότερα χρονολόγησις τῆς μεταξὺ 1390-1396), πλήρης ἐπαίνων διὰ τὴν σοφίαν, ἀρετὴν καὶ πίστιν τοῦ Ν. Κ., δίδει τὰ τελευταῖα βιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ αὐτοῦ, παρουσιάζουσα αὐτὸν «ἀκμαιοτάτον, δυνάμενον, παρὰ τὸ προβεβηκὸς τῆς ἡλικίας (ἄνω τῶν 70 ἐτῶν), νὰ παρακολουθῆ ἐνεργῶς καὶ νὰ ἐπηρεάζῃ ἀποφασιστικῶς ... τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ θεολογικὰς ἐξελιξεις τῆς Κωνσταντινουπόλεως» (σ. 67). Ὁ σ. ἔχων ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ ἐκδότης τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Βρυννίου (Ν. Τωμαδόκης, ΕΕΒΣ 29, 1959, 15-20) ἀπορρίπτει μὲ πειστικὰ ἐπιχειρήματα τὴν χρονολόγησιν 1390-1396 τῆς Ἐπιστολῆς ταύτης, χωρὶς ὁμῶς ὁ ἴδιος νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσῃ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τῆς, θεωρεῖ τὴν Ἐπιστολὴν ὡς συγγραφεῖσαν «τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους μὲ τὰς ἀνωτέρω τρεῖς (;) ἐπιστολάς ἢ ὀλίγον ἐνωρίτερον» (σ. 66), δηλαδὴ μεταξὺ 1387-1391 ἢ ὀλίγον ἐνωρίτερον. Ἀλλὰ τότε ὁ γεννηθεὶς τὸ 1322/3 Ν. Κ., ἀκόμη καὶ ἂν ἴ Ἐπιστολὴ τοῦ Βρυννίου ἐγράφῃ τὸ 1391 δὲν ἦτο τότε «ἄνω τῶν 70 ἐτῶν», ἀλλὰ μόνον 68/9, ἐπομένως ἡ Ἐπιστολὴ πρέπει νὰ ἐγράφῃ μετὰ τὸ 1391.

Ὁ σ. πραγματεύεται κατόπιν (σ. 67-74) τὸ «ἀνοικτὸν μέχρι σήμερον εἰς τοὺς ἔρευνητὰς τῆς βυζαντινῆς προσωπογραφίας» θέμι, ἐὰν ὁ Ν. Κ. κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς

ζωῆς του ἐγένετο ἢ ὄχι μοναχὸς ἢ κληρικός. Βεβαίως ἡ παλαιὰ γνώμη τοῦ Fabricius καὶ τοῦ Krumbacher, ὅτι ὁ Ν. Κ. διετελέσεν ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, προελθοῦσα ἐκ παλαιᾶς ἡδῆ (ἀσαφὲς χωρίον τοῦ Σφραντζῆ-προσθήκη εἰς Cod. Vatic. gr. 1365 f. 384v) συγχύσεως μεταξύ δύο Νικολάων (θείου καὶ ἀνεψιοῦ), τοῦ Νείλου Καβάσιλα, κατὰ κόσμον Νικολάου, ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (θείου), καὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα (ἀνεψιοῦ), δὲν συζητεῖται πλέον, ἀφοῦ καὶ ἡ προέλευσίς της εἶναι διαφανῆς καὶ τὸ Συνοδικὸν τῆς Θεσσαλονίκης οὐδένα ἄλλον Καβάσιλαν ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης γνωρίζει, πλὴν τοῦ Νείλου.

Τὸ τελειωτικὸν κτύπημα κατὰ τῆς ἐσφαλμένης αὐτῆς γνώμης ἐπιφέρει ὁ σ. ἐνταῦθα (σ. 68), ἀναγνῶσας διὰ προσωπικῆς αὐτοψίας τὰς ἐπιγραφὰς ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς τοιχογραφίας εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Τιμίου Προδρόμου τοῦ Πρωτάτου εἰς Ἅγιον Ὅρος, παριστανούσης μορφήν ἀρχιερέως ἁγίου, ἐκ τῶν ὁποίων τὴν ἄνω ἀριστερὰ τῆς εἰκόνας ὁ G. Millet ἀνέγνωσεν ἐσφαλμένως ὡς «Νικόλαος Καβάσιλας» καὶ παρείδε τὴν ἄνω δεξιὰ τῆς εἰκόνας. Ὁ σ. ἀνέγνωσεν ὀρθῶς τὴν ἀριστερὰν ὡς «Ἅγιος Καβάσιλας» καὶ ὄχι «Νικόλαος Καβάσιλας» καὶ τὴν δεξιάν, μετὰ καθαρισμόν, ὡς «Κωνσταντῖνος» (πίν. 2-3). Ἡ ὀρθότερα ὁμῶς ἀνάγνωσις εἶναι ὄχι καθέτως, ὡς ἀναγινώσκει ὁ σ. τὰς ἐπιγραφάς, πρῶτον τὴν ἀριστερὰν καὶ ἔπειτα τὴν δεξιάν, ἀλλὰ ὀριζοντίως ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ καὶ μετὰ τῶν ἄρθρων:

Ἅγιος - Κωνσταντῖνος
Καβάσιλας

Πρόκειται λοιπὸν περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχιρίδος Κωνσταντίνου Καβάσιλα, τοῦ ὁποίου τοιχογραφία ὑπάρχει εἰς τὸν ναὸν τῆς Περιβλέπτου Ἀχιρίδος (πίν. 5-6), ἀλλ' αὕτη δὲν ὑπῆρξε πρότυπον τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ σ. λέγων (σ. 68): «Μία ἀντιπαραβολὴ τῶν δύο τοιχογραφιῶν δεικνύει τὸ πρότυπον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐβασίσθη ὁ ζωγράφος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Τιμίου-Προδρόμου». Ἡ ἀντιπαραβολὴ τοῦναντίον δεικνύει ἀποφασιστικὰς διαφορὰς εἰς τὴν κόμην, τὸ γένειον καὶ τὴν θέσιν τῶν χειρῶν τῶν δύο μορφῶν. Ἡ διαπίστωσις ὁμῶς τοῦ προτύπου τῆς τοιχογραφίας εἶναι ἔργον τῶν ἱστορικῶν τῆς Τέχνης καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ ἀπασχολήσῃ τὸν συγγραφέα.

Μία δευτέρα γνώμη, τὴν ὁποίαν ὑπεστήριξεν ὁ S. Salaville (Πεπραγμ. Θ' Διεθν. Βυζαντινολ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, III, Ἀθῆναι 1958, σ. 215-226) καὶ τὰ ἐπιχειρήματα τούτου ἐπαναλαμβάνουν ὅλοι οἱ ἔκτοτε ἀκολουθήσαντες αὐτὸν, εἶναι ὅτι ὁ Ν. Κ. οὐδέποτε ἐξῆλθε τῆς τάξεως τῶν λαϊκῶν. Τὰ ἐπιχειρήματα ὁμῶς ταῦτα δὲν εἶναι πράγματι παρὰ ἔμμεσοι ἐνδείξεις, ἐπιδεχόμεναι ὑποκειμενικὴν ἑρμηνείαν. Εἶναι δὲ ταῦτα τὸ ἐπαναλαμβανόμενον γεγονός, ὅτι, ἀποκλειομένης τῆς ἐκ συγχύσεως προελθούσης ὡς ἄνω περιπτώσεως ἀρχιερατείας τοῦ Ν. Κ., οὔτε αἱ Ἐπιστολαὶ τοῦ Μανουήλ Β' (1387-1391) οὔτε ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Βρυνερίου (1390-1396;), πηγαὶ δηλαδὴ ἐκ τῆς τελευταίας περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ Ν. Κ., οὔτε τὸ ἔμμετρον ἐπίγραμμα τοῦ μοναχοῦ Ἰωάσαφ τῆς Μονῆς τῶν Ξανθοπούλων, τὸ προστεθὲν εἰς τὸν κώδικα Paris. gr. 1213, f. 153v, τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνος, ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ν. Κ. (S a l a v i l l e, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 224 καὶ σημ. 3) ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω ἀντιγραφῆως (κακῶς συγγραφῆως, ὁ σ., σ. 69) τοῦ κώδικος τούτου, χαρακτηρίζουν τοῦτον ὡς κληρικόν, ἀλλὰ κοσμοῦν αὐτὸν μόνον μετὰ ἐπαίνους διὰ τὴν σοφίαν τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ὀρθοδοξίαν αὐτοῦ. (Εἶναι ὁμῶς δι' ἡμᾶς περίεργον, ὅτι ὁ Salaville, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 220, δίδει εἰς τὴν φράσιν τοῦ Καντακουζηνοῦ, IV, 275, 3-7, «καὶ Νικόλαον τὸν Καβάσιλαν ὄντα ἐτι ιδιώτην» ἐντελῶς φανταστικὴν ἰδικὴν του ἑρμηνείαν, χωρὶς νὰ προσέξῃ τὸ νόημα τοῦ ἐπιρρήματος ἔτι').

Ὁ σ. ἀντικρούει τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα τοῦ Salaville λέγων (σ. 69): «Τὸ ὅτι, λοιπὸν, οὗτος εἶναι γνωστὸς ὡς φιλόσοφος καὶ ἐνάρετος ἀνὴρ, παρασιωπωμένης τῆς ἀκριβοῦς ιδιότητός του, δὲν δύναται νὰ προσαχθῇ οὔτε κἂν ὡς ἐνδείξεις (ἀπὸ τοῦ S. Salaville καὶ ἐξῆς),

διὰ τὰ ἀποδειχθῆ ὅτι δὲν ἐγένετο κληρικός, διότι οἱ μεγάλοι ἄνδρες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, εἶναι γνωστοὶ ὄχι τόσο ἐκ τῆς ιδιότητος ἢ τοῦ ἐπαγγέλματός των, ὅσον ἐκ τῶν χαρισμάτων καὶ τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς των».

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἡμετέρου συγγραφέως ὑπὲρ τῆς ἰδικῆς του ἀπόψεως, ὅτι ὁ Ν. Κ. κατὰ τὸ τέλος τοῦ βίου του ἐγένετο μοναχὸς καὶ κληρικός, εἶναι πρῶτον τὰ ἐξῆς ἐξωτερικὰ τεκμήρια (σ. 70-71): α) Εἰς νεαρὰν ἡλικίαν, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἐξ Ἁγίου Ὁρους, εἶχεν ἐκφράσει τὴν προθυμίαν του νὰ συνοδεύσῃ μετὰ τοῦ φίλου του Κυδώνη τὸν μελετῶντα ἀποχώρησιν εἰς μονὴν Καντακουζηνόν. β) Κατὰ τὴν μαρτυρίαν Καντακουζηνοῦ καὶ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (ὄχι ὅμως καὶ τοῦ Γρηγοῦρα, Βονν., II, 1025, 16-17, ὡς εἰς σ. 70, ὁ ὁποῖος ὀμιλεῖ περὶ τοῦ Μιχαῆλ Καβάσιλα, τοῦ Σακελλίου. Ἑλληνικά 17, 1962, σ. 10 κ.έ.) ἐξη βίον ἐγκρατῆ καὶ ἄγαμον. γ) Τὸ ὄνομά του περιελήφθη τὸ 1353 εἰς τὸν τριπρόσωπον διὰ τὴν ἐκλογὴν νέου πατριάρχου. (Ὁ βίος κληρικοῦ λοιπὸν δὲν ἦτο ξένος πρὸς τὰ σχέδια τῆς ζωῆς του). δ) Ὁ φίλος του Καντακουζηνὸς παραιτηθεὶς τοῦ θρόνου (Δεκέμβριος 1354) ἀπεσύρθη εἰς μονὴν ὡς μοναχὸς Ἰωάσαφ, ἡ μήτηρ του μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του (1363) ἐκάρη μοναχῆ εἰς τὴν Μονὴν τῆς Ἁγίας Θεοδώρας Θεσσαλονίκης, ὁ φίλος του Κυδώνης ἀπὸ τοῦ 1375 καὶ ἐξῆς ἐγγράφεται εἰς τὴν μοναχικὴν ἀδελφότητα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὰ Μάγγανα καὶ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι μόνον αὐτὸς παρέμεινε λαϊκὸς ἀσκητής: ε) Ἡ φυσικὴ κατάληξις ἑνὸς ἀγάμου, ἐγκρατοῦς, ἀκτῆμονος (:) καὶ πεπαιδευμένου βυζαντινοῦ θεολόγου ἦτο ἡ περιβολὴ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος, ἰδίᾳ κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ βίου του, κατ' ἔθος βυζαντινόν.

Τὰ κυριώτερα ὅμως ἐπιχειρήματά του εἶναι τὰ ἐξῆς ἐσωτερικὰ τεκμήρια (σ. 71-74) α) Ἡ μαρτυρία τοῦ Καντακουζηνοῦ (IV, 275, 3-7), ὅτι εἰς τὸν τριπρόσωπον συμπεριέλαβον καὶ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν «ὄντα ἔτι ἰδιώτην» (1353). Ὁ Καντακουζηνὸς γράφει τὰ ἀπομνημονεύματά του ὀλίγον πρὸ τοῦ 1370 (τὸ ἀρχαιότερον χειρόγραφον τῆς Ἱστορίας τοῦ Καντακουζηνοῦ, Cod. Laurent. Plut. IX, 9, φέρει ἡμερομηνίαν: Δεκέμβριος 1369) καὶ ἀναφερόμενος εἰς γεγονότα τοῦ 1353 λέγει ὅτι τότε ὁ Ν. Κ. ἦτο ἀκόμη (ἔτι) ἰδιώτης. Ὅταν γράφει λοιπὸν ὁ Καντακουζηνὸς, ὀλίγον πρὸ τοῦ 1370, ὁ Ν. Κ. δὲν εἶναι πλέον ἰδιώτης. Τοῦτο σημαίνει ὅτι εἶναι τοῦλάχιστον μοναχός, ἂν ὄχι κληρικός. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι αὐτὸς ἐγένετο μοναχός ἢ κληρικός μετὰ τὸ 1354, ὅταν παρητήθη τοῦ θρόνου ὁ φίλος του αὐτοκράτωρ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς καὶ ἐγένετο μοναχός, καὶ ἐξεπλήρωσεν οὕτω τὴν παλαιὰν υπόσχασίν του πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. (Κατὰ τὸν σ. ἡ λέξις ἰδιώτης εἰς τὸν Καντακουζηνόν σημαίνει τὸν λαϊκὸν καὶ ὄχι τὸν περιγραφόμενον ὑπὸ τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, P. Gr. 155, 468A-καὶ 465D, μὴ χειροτονημένον ἰδιώτην μοναχόν, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ I. Ševčenko, DOP II, 1957, σ. 86, σημ. 24). β) Ὁ Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος εἰς τὰς Ἐπιστολάς του τοῦ 1387-1391 ἐμφανίζει τὸν Ν. Κ. ζῶντα «μακρὰν τοῦ κόσμου καὶ ἐγκαταβιοῦντα εἰς τὴν Μονὴν τῶν Μαγιάνων καὶ τὰ περὶ αὐτῆς, ἐνθα ἄρετῆς ἰδέαν πᾶσαν ἀσκεῖ» (ἐκδ. Legrand, σ. 8). γ) Τὸ ἔργον τοῦ Ν. Κ. «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», ἀνάλυσις τῆς θείας εὐχαριστίας, δίδει σαφῆ ἐντύπωσιν «ὅτι ὁ συγγραφεὺς... ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑπὲρ τῆς τοῦ θυσιαστηρίου, πλήρης ἀμέσου προσωπικῆς ἐμπειρίας, διὰ νὰ δυνηθῆ τοσοῦτον βαθῶς καὶ ἀληθῶς νὰ ἀναλύσῃ τὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴν θεϊαν λειτουργίαν, ὅπως πράττει τοῦτο ὁ Ν. Κ., ὅσον καὶ ἂν εἶναι παράδοσις εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ διανοούμενοι λαϊκοὶ νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τοιαῦτα θέματα». Ἐργάφῃ λοιπὸν τοῦτο ὑπὸ ἱερέως. δ) Τὸ Ἐγκώμιον τοῦ Ν. Κ. εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας διαιρεῖ δις τοὺς Χριστιανούς εἰς 1) «τὸν χορὸν τῶν εὐσεβοῦντων», τ. ἔ. τὸν λαὸν καὶ 2) «τὴν καθ' ἡμᾶς ἱερὰν φατρίαν», τ. ἔ. τὸν Κληρὸν, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ν. Κ. συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ἑαυτὸν του (καθ' ἡμᾶς). Ὁ Ševčenko, DOP II, 1957, 87, ὡς «ἱερὰν φατρίαν» ἐννοεῖ τὴν μοναχικὴν τάξιν, ἀλλ' ὁ σ. ἀντιτάσσει ὅτι ὁ Ν.Κ. «κᾶμιν τὸν διαχωρισμὸν πάντοτε μεταξὺ ἰδιωτῶν καὶ ἱερέων, εἰς ἐλαχίστας περιπτώσεις μεταξὺ μοναχῶν καὶ ἱερέων, οὐδέποτε ὅμως μεταξὺ ἰδιωτῶν καὶ

μοναχῶν» (σ. 73/4). Ἐπι πλέον, ὁ Ν.Κ. εἰς τὰ ἔργα του μὲ τὸν ὄρον οἱ «ἱεροὶ» καὶ τὰ «ἱερά» δηλοῖ τὸν Κληρον καὶ «*ἱερά πατρία*» δὲν σημαίνει ἀγία, εὐσεβής, ἀλλὰ ἐκκλησιαστική.

Ὁ σ. λοιπὸν ὑποστηρίζει διὰ τῶν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ν. Κ. «ἀπαρνηθεὶς τὰ ἐγκόσμια ἐγένετο κατ' ἀρχὴν μοναχός, ἄγαμος ὢν διὰ βίου, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἱερεὺς τοῦ θυσιαστηρίου» (σ. 74).

Εἶναι γεγονός, ὅτι τὰ ὡς ἄνω ἐπιχειρήματα ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως τοῦ σ. εἶναι περισσότερα καὶ ἰσχυρότερα τῶν ἐπιχειρημάτων τῆς ἀναφερθείσης ἀντιθέτου ἀπόψεως τοῦ S. Salaville καὶ τῶν ἀκολουθησάντων αὐτὸν καὶ ὅτι ἡ ἀναφερθεῖσα φράσις τοῦ Καντακουζηνοῦ δὲν ἀφήνει μὲ ἐκεῖνο τὸ «ἔτι» περιθώρια εἰς ἀμφιβολίας, ἔτι ὁ βίος τοῦ Ν. Κ. παρουσιάζει δύο περιόδους. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον ὁ Ν. Κ. εἶναι λαϊκός, ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν δὲν εἶναι πλέον, ἀλλ' ἔχει εἰσέλθει εἰς ἄλλην τάξιν καὶ ἡ τάξις αὐτή, συμφώνως πρὸς ὅλας τὰς ἀνωτέρω ἐνδείξεις, εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις. Ποίας ὅμως βαθμίδος;

Παραμένει ἀναπάντητος ἡ ἐξῆς ἀπορία: Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ εἰσερχόμενος εἰς τὴν τάξιν τῶν μοναχῶν καὶ εἰς μίαν μοναχικὴν κοινότητα μονῆς μετὰ τὴν τελετὴν τῆς «κουράς» ἐλάμβανε νέον, μοναχικόν, ὄνομα, ἀρχόμενον συνήθως μὲ τὸ αὐτὸ ἀρχικὸν ψηφίον τοῦ κοσμικοῦ ὀνόματός του, τὸ ὁποῖον ἐγκατέλιπεν. Οὕτως; ὁ θεῖος τοῦ Ν. Κ. Νικόλαος ὀνομάσθη Νεῖλος μοναχός, ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνός ὠνομάσθη Ἰωάσαφ μοναχός κ.ἄ. Ἐὰν ὁ Ν. Κ. ἐγένετο μοναχός καὶ εἰσῆλθεν εἰς μοναχικὴν κοινότητα μονῆς, διατί δὲν συναντᾶται εἰς τὰς τόσας περὶ αὐτοῦ πληροφορίας πηγῶν τὸ μοναχικόν αὐτοῦ ὄνομα; Δὲν θὰ ἦτο ἴσως πιθανώτερον νὰ δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ν. Κ. ἐγένετο εἰς δεύτερον στάδιον τῆς ζωῆς του λόγῳ ἰδιοσυγκρασίας, βιωμάτων καὶ θεολογικῆς μορφώσεως ἰδιώτης μοναχός, ἄνευ χειροτονίας, ὡς ὑπεστήριξεν ὁ Ševčenko, καὶ οὔτε εἰς μοναχικὴν κοινότητα μονῆς ὀριστικῶς εἰσῆλθεν οὔτε ἱερεὺς ἐγένετο; Ὅπως καὶ ὁ φίλος του Κυδῶνης, ἐνεγράφη μὲν εἰς τὴν μοναχικὴν ἀδελφότητα τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Μαγγάνοις καὶ αὐτός, ὅπου ἐπ' ἀρκετὸν, ὡς καὶ ὁ Ν. Κ., διέμεινε (Legrand, σ. 4-Loenertz II, σ. 195), ἀλλ' ἀπέθανεν εἰς τὴν Κρήτην, χωρὶς νὰ καρῆ μοναχός εἰς μονήν. Οὕτω θὰ συνεβιβάζετο ἡ ἔλλειψις σαφοῦς μαρτυρίας πηγῆς περὶ τῆς κτήσεως μοναχικῆς ιδιότητος παρ' αὐτοῦ μετὰ τῶν πολλαπλῶν ἐνδείξεων περὶ τῆς ἐξόδου του ἐκ τῆς τάξεως τῶν λαϊκῶν. Ἄλλωστε τοῦτο θὰ ἦτο καὶ σύμφωνον πρὸς τὰς θεολογικὰς πεποιθήσεις του, τὰς ὁποίας ἐκφράζει εἰς τὸ ἔργον του «*Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*» (P. Gr. 150, 657D-660A) καὶ τὰς ὁποίας ἀναφέρει καὶ ὁ συγγραφεὺς (σ. 78/9), ὅτι δηλαδὴ «πρὸς βίωσιν τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς δὲν εἶναι ὀπωσδήποτε ἀναγκαῖον νὰ ἀποσυρθῆ τις εἰς τὴν ἔρημον (ἢ εἰς μοναστήριον, θὰ ἐλέγαμεν ἡμεῖς), οὔτε νὰ λαμβάνῃ ἀσυνήθιστον τροφήν, οὔτε νὰ περιβληθῆ ἰδιότυπα ἐνδύματα, οὔτε νὰ υποβληθῆ εἰς στερήσεις καὶ νὰ κλονίσῃ τὴν ὑγίειαν του, οὔτε ἕτερόν τι νὰ τολμήσῃ, ἀλλὰ δύναται, μένων ἐν τῇ οἰκίᾳ του, νὰ μὴ χάσῃ οὐδὲν καὶ νὰ ἐπιδίδεται εἰς τὴν νοερὰν μελέτην τοῦ Χριστοῦ». Μὲ τοιαύτας λοιπὸν πεποιθήσεις πῶς πρέπει νὰ δεχθῶμεν μετὰ τοῦ συγγραφέως ὅτι ὁ Ν. Κ. ἐχειροτονήθη μοναχός εἰς μονήν καὶ ὑπεβλήθη ἐντὸς τοῦ μοναστηριακοῦ περιβάλλοντος εἰς τὰ ἀντίθετα τῶν πεποιθήσεών του; Εἶναι, νομίζομεν, πλέον σύμφωνον πρὸς τὰς ἐνδείξεις τῶν πηγῶν μας καὶ πρὸς τὰς πεποιθήσεις τοῦ Ν. Κ. ὅτι οὗτος ἔζησε κατὰ τὴν δευτέραν περίοδον τῆς ζωῆς του ὡς ἰδιώτης μοναχός, ὡς «κοσμοκαλόγηρος» δηλονότι.

II. Τὸ Κεφ. Β' τῆς ἐργασίας πραγματεύεται περὶ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ν. Κ., τὰ ὁποῖα διαιρεῖ εἰς τέσσαρα μέρη: 1) Πνευματικὰ καὶ θεολογικά, 2) Κοινωνιολογικά, 3) Περὶ Λατίνων, 4) Λοιπὰ συγγράμματα (α. Ἐξηγητικά, β. Λειτουργικά, γ. Ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι, δ. Ἐμμετρα, ε. Ἐπιστολαί), καὶ δίδει εἰς ὑποσημείωσιν τοὺς κώδικας, εἰς τοὺς ὁποίους ταῦτα περιέχονται.

1) Τὰ πνευματικὰ καὶ θεολογικά συγγράμματα τοῦ Ν. Κ. (σ. 77-84) εἶναι αἱ δύο μεγάλα πραγματεῖαι του: «*Ἐρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας*» καὶ «*Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς*», δύο

μικρότεροι πραγματεύονται, τὰς ὁποίας ὁ σ. τὸ πρῶτον ἐκδίδει ἐνταῦθα (Παράρτημα, I καὶ II, σ. 111-115), περιέχουσαι τὴν περὶ θεώσεως διδασκαλίαν τοῦ Ν. Κ., ἐπὶ ἄλλοι λόγοι θεολογικοῦ χαρακτήρος, ἀναφερόμενοι εἰς ἑορτὰς τοῦ Δωδεκαόρτου, καὶ τρία μικρὰ πονήματα, τῶν ὁποίων ὁ σ. δίδει τοὺς τίτλους καὶ τὰς ἐκ τῶν κωδίκων ἐκδόσεις τῶν (σ. 83/4 καὶ ὑποσημειώσεις αὐτόθι). Ἔργον θεολόγῳ εἶναι νὰ κρίνουν κατὰ πόσον ὁ συγγραφεὺς, ἀναπτύσσων εἰς σ. 77-81 τὴν μυστικιστικὴν καὶ θεολογικὴν διδασκαλίαν τοῦ Ν. Κ., τὴν περιεχομένην εἰς τὰ ὡς ἄνω συγγράμματά του, ἔδωκε δυνατὴν σύνθεσιν τῆς διδασκαλίας ταύτης. Ἡμεῖς περιοριζόμεθα εἰς μικρὰν παρατήρησιν: Τὸ δεύτερον ἐκ τῶν τριῶν μικρῶν πονημάτων, φέρον τὸν τίτλον (*Κατὰ τῶν τοῦ Γρηγοῦ ἀληθειῶν*) καὶ ἐκδοθὲν ὑπὸ A. G a r z y a, Une opuscule inédit de Nicolas Cabasilas. Byzantion 24 (1954), σ. 521-532, δὲν ἐξεδόθη ἐκ τοῦ κώδικος Paris. gr. 1213, φ. 282r-285r, τὸν ὁποῖον ὡς πληρέστερον ἀναφέρει ὁ συγγραφεὺς, σ. 84, σημ. 2, ἀλλ' ἐκ τοῦ κώδικος Coisl. gr. 315 (βλ. ὑπότιτλον: contra Gregorae inepertias, tiré du Cod. Coisl. gr. 315).

2) Κοινωνιολογικὰ συγγράμματα τοῦ Ν. Κ., ἀναπτύσσοντα τὰς βασικὰς ἰδέας τοῦ περὶ τῆς σχέσεως τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ θετικοῦ δικαίου, εἶναι τέσσαρα τὸν ἀριθμὸν ὑπὸ μορφήν Λόγων (σ. 85-92): 1) *Λόγος κατὰ τοκιζόντων*, 2) *Τῆ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ περὶ τόκου*, 3) *Ἀθηναίους περὶ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἐλέου βωμοῦ*, 4) *Λόγος περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων*. Ὁ συγγραφεὺς ἐν σ. 89 παραθέτει τοὺς τίτλους αὐτῶν μετὰ ἄλλην σειράν: 4, 2, 1, 3 καὶ μετὰ ἀναγραφὴν τῶν κωδίκων καὶ τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν εἰς τὰς σχετικὰς ὑποσημειώσεις. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ὑποκεφαλαίου ὁμοῦ, σ. 92, συγκροτεῖ τούτους εἰς δύο ομάδας, ἀνά δύο, ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴν δομὴν τῶν, λέγων: «Ἡ φιλολογικὴ δομὴ καὶ ἡ νομικὴ ἐπιχειρηματολογία τοῦ «Λόγου κατὰ τοκιζόντων» εἶναι ἡ αὐτὴ ἀπολύτως πρὸς τὴν ἀναφορὰν «Τῆ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ περὶ τόκου» (1351-1352), ἐνῶ ὁ προβληματισμὸς καὶ τὰ θιγόμενα γενικὰ κοινωνικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ θέματα τοῦ λόγου «Ἀθηναίους περὶ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἐλέου βωμοῦ» εἶναι ταυτόσημα πρὸς τὸν «Λόγον περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων» (περὶ τὸ 1347)». Εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ σ. ἠκολούθησε κατ' ἀρχὰς (σ. 89) ἰδικὴν του χρονολογικὴν σειράν καὶ ἀνέστρεψε τὴν σειράν τῶν ομάδων. Ἡ χρονολογικὴ σειρά τῶν ὁμοῦ ἀμφισβητεῖται, ἐνῶ ἡ κατὰ θέμα συγκρότησις τῶν (σ. 92) ἔμπορεῖ νὰ βοηθήσῃ εἰς ὀρθὴν χρονολόγησιν τῶν.

Ἀναλύων τὴν πρώτην ομάδα τῶν λόγων, «κατὰ τοκιζόντων» καὶ «περὶ τόκου», ὁ συγγραφεὺς (σ. 85-89) παραθέτει τὰ ἀντιπεριλήματα τοῦ Ν. Κ. εἰς τὰ ἐπιχειρήματα τῶν τοκογλύφων, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα, ποῖον δίκαιον πρέπει νὰ ἰσχύῃ, ὅταν εἰς τὸν θεῖον νόμον ἐναντιοῦται ὁ ἀνθρώπινος, μάχεται κατὰ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξαθλιώσεως τῶν πτωχῶν λαϊκῶν μαζῶν καὶ ποιεῖται ἐκκλησίαν πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν Ἄνναν τὴν Παλαιολογίαν νὰ ἐφαρμόσῃ ἀνακουφιστικούς διὰ τοὺς πτωχοὺς νόμους.

Τὴν χρονολόγησιν τῆς ἀναφορῆς πρὸς τὴν Αὐτοκράτειραν καὶ τοῦ λογικῶς προηγηθέντος ταύτης λόγου «Κατὰ τοκιζόντων» εἰς τὰ ἔτη 1351-1352 ἔχει συζητήσει ὁ σ. προηγουμένως (σ. 20) κατὰ τὸν καθορισμὸν τοῦ ἔτους γεννήσεως τοῦ Ν.Κ., συμφώνως καὶ μετὰ τὰ συμπεράσματα τοῦ Loenertz (Or. Christ. Per. 21, 1955, 216-220), καὶ οὐδὲν περισσότερο τῆς χρονολογίας 1351-1352 λέγει ἐνταῦθα, ὅπου θὰ ἦτο ἡ θέσις νὰ συζητηθῇ αὕτη.

Ἀσχολεῖται ὁμοῦ διὰ μακρῶν μετὰ τὴν σκοπιμότητα καὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ «Λόγου περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων» καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σκοπιμότητα, ὁ σ. πιστεύει, ὁ λόγος «εἶναι συμβουλευτικὸς πρὸς τοὺς πολιτικούς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἄρχοντας τῆς πρωτεύουσας, ὅπως σεβασθοῦν τὸ δίκαιον, διὰ τοῦ ὁποίου κατοχυροῦνται ἡ μοναστηριακὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία, τὸ ὁποῖον κατεπατήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην καὶ ἀλλαχοῦ τῆς αὐτοκρατορίας... ὑπὸ τῆς... παρατάξεως τῶν Παλαιολόγων κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον τοῦ 1341-1347...». Ὁ συγ-

γραφεὺς ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κοινωνικὴν ἀναρχίαν, κυρίως ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἀποκαύκου (σ. 89). "Ὅσον ἀφορᾶ εἰς τὸν χρόνον συγγραφῆς του, ὁ σ. πιστεύει ὅτι ὁ λόγος «πρέπει νὰ συνεγράφη περὶ τὸ 1347 περίπου, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Καβάσιλα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅπου συνετελεῖτο μία νέα πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀλλαγὴ... τότε ἀναποφεύκτως ἐτέθη ὀξὺ καὶ τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐπὶ διοικητικῶν καὶ πολιτικῶν θεμάτων, ὡς εἶναι ἡ δήμευσις μοναστηριακῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας...» (σ. 90).

Τὴν χρονολόγησιν τοῦ λόγου περὶ τὸ 1344 ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδῶσαντος αὐτὸν I. Ševčenko, *Nicolas Cabasilas. 'Anti-Zealot' discourse: A reinterpretation*, *Dumb. Oaks Pap.* 21 (1957), σ. 91-125 (κειμενον), ἀντικρούει κατόπιν διὰ μακρῶν ὁ συγγραφεὺς (σ. 90-91) μὲ τέσσαρα ἐκτενῆ ἐπιχειρήματα, παρ' ὅλον ὅτι γνωρίζει (σ. 91 καὶ σημ. 2) ὅτι ὁ ἴδιος ὁ I. Ševčenko εἰς δευτέραν ἐργασίαν του: *The author's draft of Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' discourse in Parisinus graecus 1276*. *Dumb. Oaks Pap.* 14 (1960), σ. 188, ἀρνούμενος τὴν παλαιάν του χρονολόγησιν, ἐχρονολόγησεν ἐκ νέου τὸν λόγον «ὀλίγον μετὰ τὸ 1371» καὶ ὅτι ὁ ἴδιος εἰς τρίτην ἐργασίαν του: *A postscript on Nicolas Cabasilas' 'Anti-Zealot' discourse*. *Dumb. Oaks Pap.* 16 (1962), σ. 407 κέ., ἀπελπισθεὶς περὶ τῆς δυνατότητος καθορισμοῦ μιᾶς ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τοῦ λόγου, τοποθετεῖ αὐτὸν χρονδρικῶς «εἰς τὰ τελευταῖα 30 ἔτη τοῦ 14ου αἰῶνος».

Παρ' ὅλον ὅτι φαίνεται σκιαμαχῶν ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν κατὰ τὴν ἀντίκρουσιν τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοῦ Ševčenko ἀκυρωθείσης χρονολογήσεως 1344, ἐν τούτοις διὰ τῶν ἐπιχειρημάτων του ὑποστηρίζει τὴν ἰδικὴν του χρονολόγησιν 1347. Εἶναι δὲ τὰ ἐπιχειρήματά του ταῦτα τὰ ἑξῆς: 1) Τὸ 1344 ὁ Ν.Κ. εὗρίσκειτο κατὰ πίσαν πιθανότητα εἰς Θεσσαλονίκην, ἀφοῦ τὸ 1341 ἐπλησίαζεν εἰς τὸ τέρμα τῶν σπουδῶν του ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ τὸ 1345 φαίνεται ἐπιστρέψας πρὸ πολλοῦ εἰς Θεσσαλονίκην καὶ ἀναλαβὼν ἡγετικὸν ρόλον, ἐνῶ ὁ λόγος ἐγράφη κατὰ τὸν Ševčenko εἰς Κωνσταντινούπολιν. 2) Ὁ συμβουλευτικὸς χαρακτήρ τοῦ λόγου προϋποθέτει συγγραφὰ μὲ κύρος καὶ ἐπιρροὴν μεταξὺ τῶν ἡγετικῶν κύκλων τῆς πρωτεύουσος καὶ τοιαύτην δὲν εἶχεν ὁ Ν.Κ., πρὶν νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸν κύκλον τοῦ Καντακουζηνοῦ τὸ 1347. 3) Ὁ λόγος ἐγράφη ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας καὶ μὲ τὴν αὐτὴν σκοπιμότητα ὡς καὶ οἱ ἄλλοι δύο λόγοι του κατὰ τῶν τοκιζόντων, συγγραφέντες μεταξὺ 1347-1354, ὅταν ὁ Ν.Κ. εἶχεν ἐνεργὸν ἀνάμειξιν εἰς τὴν πολιτικὴν. 4) Δὲν εἶναι πιθανὸν νὰ ἐγραψεν ὁ Ν.Κ. τὸν λόγον ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1342 ἢ 1343 ὑποστάντων ζημίας τειχῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνεκα τοῦ ὁποίου ὁ Ševčenko ὑποθέτει ὡς χρόνον συγγραφῆς τοῦ λόγου τὸ 1344 περίπου, ἐνῶ εἶναι δυνατόν συγγραφῆς τὸ 1347 ὁ λόγος νὰ μνημονεῦῃ γεγονότα προγενέστερα μέχρι τοῦ ἔτους 1341, ὅτε ἄρχεται ὁ ἐμφύλιος πόλεμος, ὡς συμβαίνει μὲ τὴν δευτέραν Ὀμιλίαν τοῦ Κυδῶνη πρὸς τὸν Καντακουζηνόν, συγγραφείσαν τὸ 1347, ἀλλὰ ἀναφερομένην χρονικῶς εἰς τὰ γεγονότα τοῦ ἐμφυλίου πολέμου ἀπὸ τοῦ 1341 κέ. (σ. 90-91).

Ὁ σ. μας λοιπὸν προσπαθεῖ νὰ χρονολογήσῃ τὸν «Λόγον» τοποθετῶν αὐτὸν ἐντὸς τῆς ομάδος τῶν τεσσάρων κοινωνιολογικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ν.Κ., ἐκ τῶν ὁποίων ἓν, ἡ ἀναφορὰ «Τῆ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ» πρέπει νὰ ἐγράφη περὶ τὸ 1351-1352, ὀλόκληρος δὲ ἡ ὁμάς «εἶναι καρπὸς τῆς αὐτῆς χρονικῆς περιόδου... ἦτοι ἀπὸ τοῦ 1347 μέχρι τοῦ 1354», ἀφοῦ «οἱ τέσσαρες λόγοι, ἐξ ἀφορμῆς τῶν αὐτῶν προβλημάτων συγγραφέντες, συμπίπτουν βασικῶς ὡς πρὸς τὸ θέμα καὶ τὴν δομὴν των». Εἰδικώτερον ὁ «Λόγος κατὰ τοκιζόντων» καὶ ἡ ἀναφορὰ «Τῆ εὐσεβεστάτῃ Αὐγούστῃ» «ἔχοντες τὴν αὐτὴν φιλολογικὴν δομὴν καὶ νομικὴν ἐπιχειρηματολογίαν» χρονολογοῦνται 1351-1352, ἐνῶ ὁ λόγος «Ἀθηναίους» καὶ ὁ λόγος «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν» «ἔχοντες ταυτόσημα τὸν προβληματισμὸν καὶ τὰ θιγόμενα γενικὰ κοινωνικά καὶ ἐκκλησιαστικά θέματα» χρονολογοῦνται ἀμφότεροι περὶ τὸ 1347 (σ. 91/2).

Ὡς παρατηρεῖ ὁμως ὁ P. Charanis, *Observations on the 'Anti-Zealot' discourse of Cabasilas*. *Revue des Études Sud-Est Européennes* 9(1971), σ. 373-375: α) Ἐάν ὁ Ν. Κ., εὐρισκόμενος ἀπὸ τοῦ 1344-1347 εἰς Θεσσαλονίκην καὶ ζήσας ὁ ἴδιος τὰς ἐφιαλτικὰς ἡμέρας τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Ζηλωτῶν κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα, ἔγραψε τὸν λόγον «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν» εὐθὺς ὡς ἔφθασεν εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ 1347, τότε φυσικὸν εἶναι οὗτος νὰ ἐκινήθῃ εἰς τὴν συγγραφὴν του περισσότερον ἀπὸ ὅσα ὁ ἴδιος ἐξήσεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, παρὰ ἀπὸ ὅσα ἔμαθεν ὅτι συνέβησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν (βλ. καὶ ἡμέτερον συγγραφέα σ. 89: «Ὁ συγγραφεὺς ἔχει ὑπ' ὄψιν του τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει κοινωνικὴν ἀναρχίαν, κυρίως ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ μεγάλου δουκὸς Ἀποκαύκου»). Καὶ ναὶ μὲν ἡ παράταξις τῶν Παλαιολόγων εἶναι ὁ μέγας κατηγορούμενος διὰ τὴν δήμευσιν μοναστηριακῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων, ἀλλ' εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὰς δημεύσεις ἔκαμον, χωρὶς νὰ μαρτυρῆται τοῦτο ρητῶς εἰς τὸν «Λόγον», ἀλλὰ νὰ διαφαίνεται εἰς τὴν δευτέραν Ὁμιλίαν τοῦ Κυδῶνη πρὸς τὸν Καντακουζηνόν, οἱ Ζηλωταί, οἱ ὅποιοι ἐδήμεισαν περιουσίας ἀρχόντων, καὶ ἡ ἐπιδεικνυομένη εὐλάβειά των δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ δημεύσῃ καὶ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, ἀφοῦ μάλιστα ἡ δήμευσις ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων διὰ λόγους στρατιωτικῆς ἀμύνης ἦτο μακρὰ βυζαντινὴ συνήθεια. Οὕτως αἱ παρατηρήσεις τοῦ Ἄ. Ἀγγελοπούλου ἐπὶ τοῦ «Λόγου», λέγει ὁ Charanis, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 374, ἐνισχύουν πράγματι τὴν ἄποψιν ἐκείνων, οἱ ὅποιοι πιστεύουν ὅτι ὁ «Λόγος» στρέφεται, μεταξύ ἄλλων, καὶ κατὰ τῶν Ζηλωτῶν.

β) Ἡ χρονολόγησις τοῦ «Λόγου» εἰς τὸ ἔτος 1347 ὑπὸ τοῦ Ἄ. Ἀγγελοπούλου στηρίζεται εἰς δύο εἰκασίας: 1) Ὅτι ὁ κοινωνικοῦ περιεχομένου «Λόγος» πρέπει νὰ συνεγράφη κατὰ τὰ ἔτη τῆς πολιτικῆς δράσεως τοῦ Ν. Κ. καὶ κατὰ τὴν ἰδίαν ἐποχὴν περίπου, ὅτε συνεγράφησαν καὶ οἱ δύο ἄλλοι λόγοι περὶ τόκου, δηλαδὴ πρὸ τοῦ 1354, καὶ 2) ὅτι ἀφορμὴν εἰς τὴν συγγραφὴν του ἔδωσεν ἡ διοικητικὴ ἀναδιοργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἰσιδώρου τὸ 1347, εὐθὺς ὡς οὗτος ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον.

Γεγονὸς βεβαίως εἶναι, ὅτι ὁ Ν. Κ. συνέγραψε τοὺς λόγους «*Κατὰ τοκισόντων*» καὶ «*Τῆ ἐσσεβστάτη Ἀγούστη περὶ τόκου*» πρὸ τοῦ 1354 καὶ γεγονὸς πάλιν εἶναι, ὅτι τὸ 1347 ἔλαβε χώραν ἀναδιοργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' οὐδεμία ἀπόδειξις ὑπάρχει χρονολογικῆς σχέσεως τοῦ λόγου «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν» καὶ τῶν γεγονότων αὐτῶν καὶ δὲν ἄρκει ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λόγου «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν» καὶ τῶν δύο ἄλλων λόγων περὶ τόκου ὡς κεινωνιολογικῶν συγγραμμάτων, διὰ νὰ χρονολογηθοῦν ταῦτα ὡς περίπου σύγχρονα. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινεν ἀναποδείκτως ὅτι ὁ Ν. Κ. μετὰ τὸ 1354 οὐδὲν ἐνδιαφέρον ἔσχε πλέον διὰ τὸ κοινωνικὸν του περιβάλλον. Οὔτε ὁ παραλληλισμὸς τοῦ λόγου «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν» πρὸς τὴν δευτέραν Ὁμιλίαν τοῦ Κυδῶνη πρὸς τὸν Καντακουζηνόν βοηθεῖ εἰς τὴν χρονολόγησιν αὐτοῦ. Εἰς τὸν Κυδῶνην οἱ βιαιοπραγήσαντες κατὰ τῶν ναῶν καὶ ὁ ἐχθρὸς, ἐναντίον τοῦ ὁποίου ἐζήτησαν νὰ ἔξοπλισθοῦν οἱ βιαιοπραγοῦντες, εἶναι εὐκολον νὰ ταυτισθοῦν. Οἱ κατηγορούμενοι εἰς τὸν λόγον «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν» εἶναι πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, ἀναφερόμενοι ἄορίστως, διότι αὐτὸ ἀπῆτει τὸ λογοτεχνικὸν ὕφος τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν κριτικὴν του ἑνὸς διοικητικοῦ μέτρου, τὸ ὁποῖον ἐφηρμόσθη πολλάκις εἰς τὴν ἐποχὴν του καὶ τὸ ὁποῖον, ὅσον καὶ ἂν ἦτο ἐπιβεβλημένον ἐκ τῶν περιστάσεων, ἦτο κατ' αὐτὸν πνευματικῶς ὀλέθριον.

Οὕτως ἡ προλαβοῦσα ἡμᾶς κριτικὴ τοῦ P. Charanis καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 375): «Πρέπει νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὸ τελικὸν συμπέρασμα τοῦ ἐκδότου του, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εὑρεθῇ ὀριστικὴ χρονολόγησις τοῦ «Λόγου». Τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον ἡμπορεῖ νὰ εἴπῃ τις, εἶναι, ὅτι εἰς τὴν παραδοθεῖσαν εἰς ἡμᾶς μορφήν του ὁ «Λόγος» συνεγράφη, λίαν πιθανῶς, μετὰ τὸ 1371». (Ὀλίγον χρόνον, ἐννοεῖ, μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Ἰωάννου Ε' καὶ τῶν συνοδευσάντων αὐτὸν ἀξιωματῶν του Κράτους ἐκ τῆς Δύσεως).

Ἡμεῖς, θέλοντες νὰ διατυπώσωμεν μίαν ὑπόψιν, ἡ ὁποία ἴσως βοηθήσῃ μελλοντικούς

ἐρευνητάς, θά ἐπανεέλθωμεν εἰς τὴν Ἐπιστολὴν ἀριθ. 15 τοῦ Ν. Κ. («Τῷ Κυδώνη». ΒΖ 46, 1953, σ. 42), τὴν σταλεῖσαν ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰς ἀπάντησιν Ἐπιστολῆς τοῦ Κυδώνη, ἡ ὁποία δὲν διεσώθη καὶ ἡ ὁποία ἔκρινεν αὐστηρῶς ἔργον τοῦ Ν. Κ., ἀποσταλὲν πρὸς αὐτὸν πρὸς κρίσιν. Ἡ Ἐπιστολὴ τοῦ Ν. Κ. ἐγράφη κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα, σ. 59, συνεπῶς δὲ καὶ τὸ ἐπικριθὲν ἔργον τοῦ Ν. Κ. ἀπεστάλη εἰς τὸν Κυδώνη, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν δικαστικῶν ἀγῶνων τοῦ Ν. Κ. διὰ τὴν πατρικὴν κληρονομίαν, ἐπομένως ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς του τὸ 1363. Εἶναι γνωστὸν, πόσον δύσκολον εἶναι νὰ διῆθῃ κανεῖς ὑπαινιγμούς εἰς πρόσωπα καὶ γεγονότα εἰς τὴν Βυζαντινὴν Ἐπιστολογραφίαν καὶ πόσον σκοτεινὴ εἶναι ἡ φρασεολογία αὐτῆς. Ὁ συγγραφεὺς μας ὁμως χαρακτηρίζει τὸ εἰς τὴν ἐν λόγῳ Ἐπιστολὴν τοῦ Ν. Κ. ἀναφερόμενον ἔργον ὡς «σύγγραμμα σχετικὸν μὲ τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς ταραχάς, αἱ ὁποῖαι ἔλαβον χώραν πιθανῶς εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν, ἐπὶ τῆς κυβερνήσεως τῶν Ζηλωτῶν, κατὰ τὴν περίοδον τοῦ δυναστικοῦ ἐμφυλίου πολέμου» (σ. 59). Πράγματι ἡ φράσις τῆς Ἐπιστολῆς: «Ἔστι δὲ αὐτῷ καὶ σεμνότης, ἣ προσήκει τῷ σχήματι καὶ πρὸς τοὺς ἀγῶνας ἠρμοσται. πρὸς οὐδὲ ἕμνηται, σεμνὸς σεμνοῖς πρέπων», ἐπιτρέπει νὰ διακρίνωμεν α) ὑπαινιγμὸν εἰς ἀγῶνας πολιτικούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι λίαν πιθανῶς οἱ ἀγῶνες τοῦ Ν. Κ. εἰς Θεσσαλονικὴν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ζηλωτῶν, καὶ β) ὑπαινιγμὸν εἰς ὑψηλά ἱστάμενα πρόσωπα τῆς Πολιτείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας (σεμνοῖς), ἔνεκα τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεὺς του ἐπεδίωξε, κατόπιν ἐπανεπιλημμένων ἴσως διορθώσεων, ἥτιον λογοτεχνικὸν ὕφος (σεμνός). Ὡς σεμνοὶ πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ὅτι χαρακτηρίζονται ἐκεῖνοι, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ὁ «Λόγος», καὶ ὄχι οἱ ἀγῶνες ἢ ὁ ἴδιος ὁ Ν. Κ. ὁμιλῶν εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν περὶ τοῦ ἑαυτοῦ του, ἄλλως ἢ σεμνότης δὲν θά προσήκειν τῷ σχήματι, ἔργῳ δηλονότι ὑψηλοῦ λογοτεχνικοῦ ἐπιπέδου καὶ ἀπευθυνομένου εἰς ὑψηλά πρόσωπα.

Ταῦτα ὁμως εἶναι χαρακτηριστικὰ τοῦ λόγου «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν», πολιτικοῦ ἀγῶνος κατὰ διοικητικοῦ μέτρου Ἀρχῶν καὶ ὑψηλά πρόσωπα, ἐναντίον τῶν ὁποίων στρέφονται οἱ ἀγῶνες οὗτοι, ἐὰν μάλιστα ἐνθυμηθῶμεν ὅτι κατὰ τὰς διαπιστώσεις τοῦ Ševčenko (The author's draft κτλ., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 185) ὑπῆρξαν τέσσαρες παραλλαγαὶ τοῦ «Λόγου», μαρτυροῦσαι ἐπανεπιλημμένας προσπάθειάς βελτιώσεώς του ἢ ἐπανεπιλημμένας μετατροπὰς του κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ πολὺν ζεβαίως χρόνον ἀπὸ τῆς πρώτης ἐν σχεδίῳ συγγραφῆς του μέχρι τῆς τελευταίας βελτιωμένης καὶ ἠῤῥημένης μορφῆς του. Οὕτως ὑπῆρξαν: 1) Μία πρώτη σκελετώδης παραλλαγή, ἡ ὁποία δύναται νὰ πλησιάσῃ τὴν χρονολόγησιν τοῦ σ. 1347, 2) μία ἀναθεωρημένη καὶ ἠῤῥημένη παραλλαγή, λίαν πιθανῶς ἢ περιεχομένη εἰς τὸν κώδικα Paris. Gr. 1276, 3) μία ἀπολεσθεῖσα παραλλαγή, 4) ἡ παραλλαγή τοῦ κώδικος Paris. Gr. 1213, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξέδωκεν ὁ Ševčenko τὸν «Λόγον», πρὶν νὰ ἀνακαλύψῃ τὸν Paris. Gr. 1276. Ταῦτα θά ἤμποροῦσαν νὰ δικαιολογήσουν τὸν κομπασμὸν τοῦ Ν.Κ., ὅτι τὸ αὐστηρῶς κριθὲν ὑπὸ τοῦ Κυδώνη ἔργον του, ὁ «Λόγος» λίαν πιθανῶς, εἰς τὴν τελευταίαν παραλλαγὴν του «εἰς ὑπερφύνας ἤσκηται κάλλος καὶ μετὰ πάσης εἰσγασταὶ μούσης» (Τῷ Κυδώνη, ΒΖ 46, 1953, σ. 42), κατόπιν βεβαίως τόσων προσπαθειῶν πρὸς βελτίωσίν του.

Ἐὰν ἡ ὑπόψια αὕτη ἤμπορεῖ νὰ στηριχθῇ, τότε ὁ λόγος «Περὶ τῶν παρανόμως τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τολμωμένων» ἐξεκίνησεν ἀπὸ τὰς δημεύσεις ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων ὑπὸ τῶν Ζηλωτῶν εἰς Θεσσαλονικὴν, ἐξηκολούθησε νὰ καταπολεμῇ τὸ συνεχιζόμενον ὑπὸ τῆς παρατάξεως τῶν Παλαιολόγων ἀσεβὲς μέτρον καὶ ἔλαβε τὴν τελικὴν μορφήν του ὀλίγον μετὰ τὸ 1363.

3. Τὰ «Περὶ Λατίνων» ἔργα τοῦ Ν. Κ. (σ. 93-96) δὲν ἀποτελοῦν χωριστὰς πραγματείας, ἀλλ' εἶναι κεφάλαια μεγαλυτέρων ἔργων του, συγκεντρωθέντα ὑπὸ τοῦ σ. εἰς χωριστὴν κατηγορίαν. Οὕτω τὸ 1ον καὶ τὸ 2ον, ὡς σημειοῖ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς (σ. 96, σημ. 1 καὶ 2), εἶναι τὰ κεφάλαια 29ον καὶ 30ῶν τοῦ μεγάλου ἔργου του «Ἐρμηνεῖα τῆς θείας λειτουργίας».

Τὸ 3ον περιορίζεται εἰς μίαν πληροφορίαν (τοῦ G. Mercati), ὅτι ὑπάρχον ἄλλοτε ἀπόγραφον του κατεστράφη (σ. 96, σημ. 3). Τὸ 4ον, εὐρισκόμενον ἀνέκδοτον εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Ἀγιοταφικοῦ Μετοχίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπ' ἀριθμ. 558 (σ. 96, σημ. 4), εἶναι μᾶλλον τὸ ἴδιον τὸ 1ον. Ἄν ὄχι, ἔπρεπε ὁ σ. νὰ ἀποδείξῃ τοῦτο. Ἀκόμη καὶ ἡ «Προθεωρία» του εἰς τὸ «Περὶ τῆς Ἀγίας Οἰκουμένης Συνόδου» ἔργον τοῦ Ν. Κ. (σ. 96, σημ. 5) δὲν ἀποτελεῖ χωριστὸν ἔργον.

4. Τὰ «Λοιπὰ συγγράμματα» τοῦ Ν. Κ. (σ. 97-104) δὲν ὑποδιαιροῦνται μὲ θεματικὴν διαίρεσιν, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, ἀλλ' ὑπὸ τὸν τίτλον αὐτὸν ἀπαριθμοῦνται: α) Τρία ἐξ η γ η τ ι κ ἄ, β) Τρία λ ε ι τ ο υ ρ γ ι κ ἄ, γ) Δέκα ἐ γ κ ω μ ι α σ τ ι κ ο ἰ λ ὄ γ ο ι, ἐκ τῶν ὁποίων δύο πρὸς ζῶντα πρόσωπα, τὸν Ματθαῖον Καντακουζηνὸν μετὰ τὴν ἀνάρρησίν του ὡς αὐτοκράτορος (1354) καὶ τὴν Ἄνναν Παλαιολογίαν πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ δευτέρου ἐμφυλίου πολέμου (περὶ τὸ 1352), δ) Δέκα τρία ἔ μ μ ε τ ρ α ἐπιγράμματα, τὰ ὁποῖα ἐπανεκκίδει ὁ σ. διωρθωμένα εἰς τὰς ὑποσημειώσεις, ε) Δέκα ὀκτώ Ἐ π ι σ τ ο λ α ἰ τοῦ Ν. Κ., τῶν ὁποίων ἀναφέρονται οἱ ἀποδέκται, καὶ ἔνδεκα Ἐ π ι σ τ ο λ α ἰ πρὸς Ν. Κ., τῶν ὁποίων ἀναφέρονται οἱ ἀποστολεῖς (Νεῖλος Καβάσιλας, Δημήτριος Κυδώνης, Μανουὴλ Β' Παλαιολόγος, Ἰωσήφ Βρυννίος), στ) Δύο ἀμφισβητούμενα π ο ν η μ ἄ τ ι α, εὐρισκόμενα μετὰ τῶν ἔργων τοῦ Ν. Κ. εἰς τὸν κώδικα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ τῶν Μετεώρων ἀριθμ. 202, φ. 11, γεωμετρικοῦ καὶ φυσικοῦ περιεχομένου, καὶ τρία ἄλλα συγγράμματα ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ν. Κ., ἀλλὰ τῶν ὁποίων ἡ γνησιότης ἀμφισβητεῖται (σ. 104).

III. Εἰς τὸ «Παράρτημα» (σ. 111-118) ὁ σ. δημοσιεύει τρία ἔργα τοῦ Ν. Κ., τὰ ὁποῖα εἰς τὸν Πίνακα περιεχομένων (σ. 9) χαρακτηρίζονται ὡς «κείμενα ἀνέκδοτα». Εἰς τὴν πραγματικότητά ὅμως μόνον τὸ 1ον καὶ τὸ 3ον εἶναι πράγματι ἀνέκδοτα: Τὸ πρῶτον (I, σ. 111-113) ἐκ τοῦ κώδικος Paris. Gr. 1213 («*Λόγοι τῶν βουλομένων ἀποδεικνύνειν ὅτι ἡ περὶ τὸν λόγον σοφία μάταιον*») καὶ τὸ τρίτον (III, σ. 116-118) ἐπίσης ἐκ τοῦ κώδικος Paris. Gr. 1213 («*Ἀθηναίους περὶ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἔλεον βωμοῦ*»). Τὸ δεύτερον ὅμως (II, σ. 114-115) ἐκ τοῦ κώδικος 372 τῆς Μονῆς Ἰβήρων («*Ὅτι ἀδύνατον ἦν λόγους νοουτοῦμενον μόνον τὸν ἄνθρωπον τελειωθῆναι, πίστεως μὴ προσούσης*») δὲν εἶναι παρὰ ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Β' Λόγου (P. Gr. 150, 553BCD καὶ 557AB) τοῦ ἐκδεδωμένου ἔργου τοῦ Ν. Κ. (βλ. ἐκδόσεις αὐτοῦ ἐκ τοῦ κώδικος Paris. Gr. 1213, φ. 157r-245r εἰς σ. 82, σημ. 4) «Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς». Ὁ σ. ἀντελήφθη τοῦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μὲ κάποια καθυστέρησιν καὶ προσέθεσε σχετικὴν παρατήρησιν τὴν τελευταίαν στιγμὴν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ δευτέρου τούτου δῆθεν ἀνεκδότου ἔργου τοῦ Ν. Κ. (σ. 114). Δυστυχῶς ὅμως δημοσιεύει τὰ ἀνέκδοτα ταῦτα ἔργα τοῦ Ν. Κ. ἄνευ εἰσαγωγικῶν σημειώσεων καὶ ἄνευ τινὸς σχολιασμοῦ.

Ἔπονται: Περίληψις ἀγγλιστί (σ. 119-121), Βιβλιογραφία (σ. 123-128), 13 Πίνακες καὶ Εὐρετήριον ὀνομάτων (σ. 145-147).

Ἡ ἀντικειμενικὴ κριτικὴ πρέπει νὰ παραδεχθῇ δύο τινά: α) Ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως δὲν ἔμπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ὀριστικὴ βιογραφικὴ μελέτη περὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετοῦ. β) Ὅτι ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως προσέφερε πολλὰ καὶ ἀπαραίτητα διὰ πᾶσαν μελλοντικὴν μελέτην περὶ τοῦ Νικολάου Καβάσιλα Χαμαετοῦ.

α) Δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὡς ἡ ὀριστικὴ περὶ αὐτοῦ μελέτη, διότι: 1) Ἐχει μερικὰς ἔρευνητικὰς παραλείψεις καὶ μικρὰς βιβλιογραφικὰς ἐλλείψεις εἰς τὸ καθαρῶς βιογραφικόν της μέρος. Ἐρευνητικὰς παραλείψεις, διότι ἐπιέγεται νὰ προχωρήσῃ εἰς τὸ κυρίως θέμα της καὶ δὲν ἐπιμένει εἰς τὴν διερεύνησιν ὀρισμένων δευτερευόντων ζητημάτων, ὡς εἶναι π.χ. ἡ διάκρισις μετὰ τῶν συγχρόνων τοῦ Νικολάου Καβασιλῶν καὶ ἡ διαπίστωσις τυχόν συγγενικῶν σχέσεών του πρὸς αὐτούς. Βιβλιογραφικὰς ἐλλείψεις, διότι ἠγνόησεν ὀρισμένας μελέτας ἐπὶ ὀρισμένων ζητημάτων, ὡς ἐσημειώσαμεν ἐκάστοτε. 2) Ἐχει στηρίξει τὰς ἰδικὰς της λύσεις εἰς προβλήματα τῆς βιογραφίας καὶ τῶν ἔργων τοῦ Νικολάου Καβά-

σιλα ἐπὶ ἐνδείξεων ἐπιδεχομένων ὑποκειμενικὴν ἐρμηνείαν καὶ ἐπὶ προσωπικῶν τοῦ σ. συλλογισμῶν, ὡς εἶναι π.χ. ἡ ἐπίμονος ὑποστήριξις τῆς ιδιότητος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ ὡς ἱερέως εἰς τὸ τέλος τοῦ βίου του καὶ ἡ δυναμενὴ νὰ χαρακτηρισθῆ ὡς προσωρινὴ χρονολόγησις τοῦ Λόγου αὐτοῦ «Περὶ τῶν παρανόμας τοῖς ἄρχουσιν ἐπὶ τοῖς ἱεροῖς τοιμωμένων», ἡ ὁποία ἀπησχόλησεν ἐπὶ ἔτη ἄνευ ἀποτελέσματος τὸν εἰδικὸν μελετητὴν του καὶ ἐρευνητὴν τοῦ ἀναστήματος τοῦ I. Ševčenko. 3) Ἔχει ἐπίσης ἐλλείψεις εἰς τὸ περὶ τῶν «Συγγραμμάτων» τοῦ Νικολάου Καβάσιλα μέρος τῆς ἐργασίας, ὡς εἶναι ἀπουσιάζοντες βοηθητικοὶ πίνακες, π.χ. πίναξ ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ τῶν περιεχόντων αὐτὰ κωδίκων, καὶ ἡ ξηρὰ δημοσίευσίς τῶν κειμένων μόνον τῶν ἀνεκδότων αὐτοῦ ἔργων.

β) Προσέφερον ἡ ἐργασία τοῦ συγγραφέως πολλά, διότι: 1) Εἶναι ἡ πρώτη συνολικὴ βιογραφία τοῦ Νικολάου Καβάσιλα, συγκεντρώνουσα τὰς διεσπαρμένους περὶ αὐτοῦ πληροφορίας καὶ τοποθετοῦσα αὐτὰς εἰς τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον τῆς ἐποχῆς του. 2) Κατοχυρώνει τὴν χρονολογίαν γεννήσεως τοῦ Νικολάου Καβάσιλα διὰ νέων στοιχείων. 3) Δίδει εἰκόνα τῆς προσωπικότητος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα πολὺ πλέον ἐναργῆ τῆς μέχρι σήμερον ὑπαρχούσης. 4) Ἀναγινώσκει διὰ πρώτην φορὰν ὀρθῶς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Πρωτάτου, τὴν ὁποίαν ὁ G. Millet εἶχεν ἀναγνώσει ἐσφαλμένως. 5) Ἀνατρέπει ὀριστικῶς δι' ἰσχυρῶν ἐπιχειρημάτων τὰς ἀπόψεις τοῦ Salaville καὶ τῶν ἀκολουθησάντων αὐτὸν ὡς πρὸς τὴν ιδιότητα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα ἐρμηνευῶν ὀρθῶς τὴν φράσιν τοῦ Καντακουζηνοῦ «ὄντα ἔτι ιδιώτην», ἡ ὁποία δὲν ἀφήνει περιθώρια εἰς ἀμφιβολίας ὅτι ὁ βίος τοῦ Νικολάου Καβάσιλα παρουσιάζει δύο περιόδους, κατὰ τὴν πρώτην ἐκ τῶν ὁποίων οὗτος εἶναι λαϊκός, ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν δὲν εἶναι πλέον οὗτος λαϊκός, ἀλλὰ κληρικός. (Ποίας ὅμως βαθμίδος κληρικός; Εἰς τοῦτο ἀντιδικοῦμεν μετὰ τοῦ σ., ὁ ὁποῖος θέλει τοῦτον ἱερέα εἰς τὸ τέλος τοῦ βίου του). 6) Συγκεντρώνει καὶ ταξινομεῖ τὸ συγγραφικὸν ἔργον τοῦ Νικολάου Καβάσιλα μὲ ὅλας τὰς πληροφορίας περὶ τῶν περιεχόντων αὐτὰ κωδίκων καὶ τῶν γενομένων ἐκδόσεων αὐτῶν. 7) Καθορίζει τὸν χρόνον συγγραφῆς πολλῶν συγγραμμάτων τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Καὶ 7) ἐκδίδει ἀνέκδοτα ἔργα αὐτοῦ.

Ἡ βυζαντινὴ προσωπογραφία, παρὰ τὰς γενομένας πρὸς βελτίωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρένης σποραδικὰς ἡμῶν παρατηρήσεις, πρέπει νὰ εἶναι εὐγνώμων πρὸς τὸν συγγραφέα διὰ τὴν κοπιώδη καὶ σημαντικὴν προσφορὰν του εἰς αὐτὴν. Οὐδεμία μελέτη βυζαντινῆς προσωπογραφίας ἔμπορεῖ εἰς τὸ μέλλον νὰ τὴν ἀγνοήσῃ.

Γ. Ι. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

Δ η μ η τ ρ ί ο υ Κ. Σ α μ σ ά ρ η, Ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 237 (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐδημοσιεύθη στὴ Μακεδονικὴ βιβλιοθήκη, ἀριθ. 49).

Ὁ κ. Δ. Σαμσάρης εἶναι γνωστός καὶ ἀπὸ ἄλλα δημοσιεύματά του, γενόμενα αὐτοτελῶς ἢ καὶ εἰς περιοδικά, ὅπως π.χ. εἰς τὰ Μακεδονικά 14 (1974) 123-138, Τὸ ὀδικὸ δίκτυο τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια ὡς τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ μέρος τῆς παρουσίας ἐργασίας, καὶ ἄλλα. Ὅλοι αἱ μελέται του ἀναφέρονται εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰδικώτερον εἰς τὴν ἀρχαίαν Μακεδονίαν.

Ἡ μελέτη περιλαμβάνει πέντε μέρη: Α. Φυσικὴ γεωγραφία τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας (11-23). Β. Οἰκονομικὴ Γεωγραφία (24-42). Γ. Συγκοινωνιακὴ Γεωγραφία (43-53). Δ. Πολιτικὴ Γεωγραφία (54-97) καὶ Ε. Τοπογραφία τῆς ἀρχαίας ἀνατολικῆς Μακεδονίας (98-198).

Εἰς τὸ πρῶτον μέρος ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται περὶ τῶν ὀρέων τῆς περιοχῆς καὶ προσπαθεῖ νὰ ἐντοπίσῃ τὰ παραδιδόμενα ὄρη ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς μὲ τὰ παλαιὰ ὀνόματά των πρὸς τὰ σημερινά. Οὕτω π.χ. προκειμένου περὶ τοῦ μεγάλου συγκροτήματος βουνῶν, τὸ ὁποῖον μᾶς παραδίδεται μὲ τὸ ὄνομα Ὁρβηλος καὶ τὸ ὁποῖον ἐκτείνεται μεταξὺ τοῦ Σκόμβρου καὶ τοῦ Σκάρδου, διακρίνει δύο διακλαδώσεις, τὴν νοτιοδυτικὴν, τὴν ὁποίαν ταυτίζει μὲ τὴν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου παραδιδομένην Κερκίνην, προσάγων μαρτυρίας ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θουκυδίδου, καὶ τὴν ἀνατολικὴν διακλάδωσιν, τὴν ἐκτεινομένην μεταξὺ τῶν ποταμῶν Στρυμόνος καὶ Νέστου, τὴν ὁποίαν οὗτος ταυτίζει μὲ τὰ βουνά, τὰ ὁποῖα ὁ Ἄρριανὸς ὀνομάζει μὲ τὸ γενικὸν ὄνομα Ὁρβηλος. Ἐκ τῶν δύο τούτων διακλαδώσεων τοῦ Ὁρβήλου κορυφάς τινες, παραδιδόμενας ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τὸ μὲν Δύσωρον, ἀντλῶν μαρτυρίας ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἡροδότου, ταυτίζει μὲ τὰ Κρούσια, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐρευνῆταί, τὸν δὲ Βερτίσκον μὲ τὸν σημερινὸν Βερτίσκον, πού ὑψώνεται μεταξὺ τῶν λιμνῶν Βόλβης καὶ Λαγκαδᾶ (Ἁγίου Βασιλείου). Τὸ Παγγαῖον καὶ τὸ Σύμβολον, συμφωνῶν μὲ τοὺς ἄλλους συγχρόνους ἐρευνητάς, ταυτίζει μὲ τὰ σημερινὰ ὀμόνυμα βουνά.

Ἀκολουθῶς προβαίνει εἰς τὴν μελέτην τῶν δύο μεγάλων ποταμῶν δηλ. τοῦ Στρυμόνος καὶ τοῦ Νέστου, οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνουν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ἀνατολικὴν Μακεδονίαν, ἐρευνᾷ εἰς ποῖα σημεῖα τῶν δύο ποταμῶν ὑπῆρχον γέφυραι κατὰ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν καὶ εἰς ποῖα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν ὑπαρξίν αὐτῶν ἐκ διατηρουμένων ἐρείπιων· ὁ ἴδιος δι' ἐπιτοπίου ἐξετάσεως ἐπισημαίνει μερικές. Προσπαθεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον νὰ ἐντοπίσῃ ἀναφερομένους ὑπὸ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων παραποτάμους τοῦ Στρυμόνος· οὕτω τὸν παραπόταμον Πόντεν ταυτίζει μὲ τὸν σημερινὸν Ἀσπροπόταμον ἢ τὸν Ἀχλαδοχωρίτην, τὸν Βισάλτην, ἀναφερόμενον μόνον ὑπὸ τοῦ Στεφ. Βυζαντίου, μὲ τὸ Μεγάλο Ρέμμα καὶ τὸν Ἀγγίτην τοῦ Ἡροδότου ἀσφαλῶς μὲ τὸν σημερινὸν ὀμόνυμον παραπόταμον. Παρατηρήσεις δὲ τινες, τὰς ὁποίας κάμνει διὰ τοὺς παραποτάμους Ἀγγίτην καὶ Ζυγάκτην, φαίνονται μᾶλλον πειστικαὶ καὶ ὀρθαί. Ἐπίσης ὀρθαί εἶναι αἱ γνώμαι, τὰς ὁποίας διατυπώνει διὰ τὴν Κερκινίτιν καὶ τὴν Πρασιάδα λίμνην, ὡς καὶ διὰ τοὺς δύο κόλπους, τὸν Στρυμονικὸν καὶ τὸν Πιερικόν.

Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζει τὰ προϊόντα καὶ τὸν ὀρυκτὸν πλοῦτον, πού παρήγεν ἡ ἀνατολικὴ Μακεδονία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, τῶν νομισμάτων καὶ ψηφισμάτων διαφόρων πόλεων, ὡς καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων τῆς περιοχῆς, διαπιστώνει τὰ ἑξῆς: Εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μακεδονίαν ἐκαλλιεργεῖτο ὁ σίτος, ἡ κριθή, ὁ οἶνος καὶ τὰ σταφύλια (ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Πιερίδα), τὰ σκόροδα καὶ τὰ λινά. Ἡ ἀνεπτυγμένη κτηνοτροφία παρείχε εἰς τοὺς κατοίκους ἄφθονα κτηνοτροφικὰ προϊόντα, τὰ δὲ ποτάμια καὶ αἱ λίμναι ἐπρομήθευον ψάρια καὶ χέλια. Ὀνομαστὴ ἦταν ἡ ναυπηγήσιμος καὶ οἰκοδομήσιμος ξυλεία, τὴν ὁποίαν ἐπρομηθεύοντο ἀπὸ ἐκεῖ, πρὸ παντός μετὰ τὴν ἰδρυσιν τῆς Ἀμφιπόλεως, αἱ Ἀθηναῖοι. Σημαντικαὶ ἦσαν αἱ πρόσοδοι, αἱ ὁποῖαι προήρχοντο ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τὰ λατομεῖα τοῦ Παγγαίου καὶ τοῦ Μενοικίου, ἀπὸ τὰ ἀργυρορυχεῖα τοῦ Δυσώρου, ἀπὸ τὰ χρυσορυχεῖα τοῦ Παγγαίου καὶ τῆς Σκαπτῆς Ὑλῆς τοῦ Θουκυδίδου, ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τῆς Ἀμφιπόλεως καὶ ἀπὸ τὰ χρυσορυχεῖα καὶ ἀργυρορυχεῖα τῆς Μυρκίνου. Οὕτως ἐξηγεῖ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον, πού εἶχον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα διὰ τὴν περιοχὴν, οἱ τύραννοι τῶν διαφόρων πόλεων (Πεισίστρατος), οἱ Θάσσιοι, οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ Μακεδόνες καὶ ἀργότερον οἱ Ρωμαῖοι. Ὁ σ. δὲν ἀρκεῖται νὰ μᾶς δώσῃ μίαν εἰκόνα τῶν μεταλλείων τούτων καὶ νὰ λύσῃ διάφορα ἱστορικὰ προβλήματα αὐτῶν, ἀλλὰ προσπαθεῖ δι' ἐπιτοπίου ἐξετάσεως—κατάγεται ἀπὸ τὴν περιοχὴν—νὰ προσδιορίσῃ ἐπακριβῶς καὶ τὰς θέσεις, ὅπου ἐξωρύσσοντο τὰ μεταλλεύματα: οὕτω π.χ. τὰ μεταλλεῖα τῆς Ἀμφιπόλεως ἐντοπίζει παρὰ τὸ Ροδολίβος, Παλαιοκώμην καὶ Ὁρφύνιον, τὴν χρυσοφόρον καὶ ἀργυροφόρον περιοχὴν τῆς Μυρκίνου κατὰ τοὺς βορειοδυτικὸς πρόποδας τοῦ Παγγαίου.

Εἰς τὸ τρίτον μέρος «Συγκοινωνία καὶ γεωγραφία» μὲ βάσιν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν καὶ τὰ διάφορα ὁδοιπορικὰ διαπιστώνει τοὺς ἐξῆς δρόμους τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας: 1) Ἔνας δρόμος, γνωστός ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτον, προήρχετο ἐκ Θράκης καὶ διερχόμενος διὰ τοῦ Νέστου, Πιερίδος καὶ Στρυμόνος εἰσήρχετο εἰς τὴν Μακεδονίαν. Εἶναι περίπου ἡ σημερινὴ ὁδὸς Καβάλας-Θεσσαλονίκης. 2) Ἐκ τοῦ ἰδίου δρόμου ἀπεσπῶντο δύο δευτερεύοντες δρόμοι, ὁ διὰ τῆς σημερινῆς Ἐλευθερουπόλεως μέχρι τῆς Σκαπτῆς Ὑλῆς καὶ ἄλλος διὰ τῆς Νεαπόλεως μέχρι Κρηνίδων. 3) Ἄλλος ξεκινοῦσεν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσαν τῶν Σιριοπαίωνων, τὴν Σῆριν, μὲ κατεύθυνσιν πρὸς τὴν Ἀμφίπολιν διὰ τῶν χωρίων Μεσορράχης, Δραβήσκου κλπ. 4) Ἡ ἄνω ὁδὸς τοῦ Ἡροδότου, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν Ἐλευθερούπολιν κατευθύνετο πρὸς τὴν Σκαπτὴν Ὑλῆν βορείως τοῦ Παγγαίου. Ἡ ὁδὸς αὕτη ἐσυνεχίζετο καὶ πέραν τῶν Σερρών μέχρι τῆς λίμνης τῆς Δοϊράνης, ἐνθα πιθανῶς ἠνῶνετο μὲ ἄλλον δρόμον, κατευθυνόμενον πρὸς τὴν κεντρικὴν Μακεδονίαν. 5) Ἄλλος δρόμος ἐκκινῶν ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολιν διέσχισεν ὀλόκληρον τὴν Βιλατιάν καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὰς πόλεις αὐτῆς. Ὁ δρόμος οὗτος ἐσυνεχίζετο μέχρι τῆς Δοϊράνης καὶ ἐκεῖθεν κατήρχετο εἰς τὴν Κρηστωνίαν. 6) Ἔνας παραλιακὸς δρόμος προχωροῦσε κατὰ μῆκος τοῦ Στρυμονικοῦ κόλπου καὶ κατηθύνετο πρὸς τὴν Ἀκανθον. 7) Δρόμος 25 σταδίων ἦναι τὴν Ἀμφίπολιν μὲ τὸ ἐπίνειόν τῆς Ἡϊόνα. 8) Μετὰ τὴν κατάκτησιν τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας ὑπὸ τοῦ Φιλίππου κατασκευάσθη ὁδὸς ἐνάουσα τὴν Ἀμφίπολιν μὲ τοὺς Φιλίππους. 9) Ἐκ τῆς ὁδοῦ ταύτης εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἡ σημ. Νικησιανῆ, ἐκκινούσεν ἄλλος δρόμος, ὁ ὁποῖος διήρχετο δεξιὰ τῆς Σκαπτῆς Ὑλῆς καὶ ἐκεῖθεν ἠνῶνετο μὲ τὴν μεγάλην ὁδὸν τῆς Πιερίδος καὶ κατευθύνετο πρὸς τὸν Νέστον καὶ τὸν Αἶμον. 10) Ὡς γνωστόν, ἡ Ἐγνατία ὁδὸς κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους διήρχετο καὶ ἐξ ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Ὁ κ. Σαμσάρης μὲ βάσιν τὰ ἴχνη ρωμαϊκῶν λιθοστρώτων δρόμων, τοξωτὰς γεφύρας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, διατηρουμένας εἰσέτι, τὰ εὑρεθέντα μιλιάρια τῆς ὁδοῦ, ὡς καὶ τὰ διάφορα ὁδοιπορικὰ προσπαθεῖ νὰ καθορίσῃ ἐπακριβέστερον τὴν μεγάλην ταύτην ὁδὸν ὡς πρὸς τὴν ἀνατολικὴν Μακεδονίαν. Οὕτως αὕτη προερχομένη ἐκ δυσμῶν διὰ τῶν Στενῶν τῆς Ρεντίνας καὶ τοῦ «Συλῆος πεδίου» ἔφθανεν εἰς τὸν Στρυμόνα καὶ διὰ τῆς γεφύρας αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν εἶχε κατασκευάσει ἄγνωστός τις διοικητῆς λεγεῶνος, ἔφθανεν εἰς τὴν Ἀμφίπολιν. Ἐκεῖθεν διέσχισε τὴν κοιλάδα τοῦ Ἀγγίτη καὶ διερχομένη περίπου ἀπὸ τὰ σημερινὰ χωριά Παλαιοκόμην, Μ. Σούλι, Ρεδολιβος, Πρώτην καὶ Κορμίσαν ἔφθανεν εἰς τὸν Ζυγάκτην ποταμὸν, ἀπὸ ἐκεῖ μεταβάλλουσα κατεύθυνσιν διήρχετο διὰ τῶν σημ. χωρίων Μαυρολεύκης, Καλαμπακίου καὶ Μόριανης καὶ ἔφθανεν εἰς τοὺς Φιλίππους μετὰ 32-33 μίλια. Διασχίζουσα τὴν πόλιν τῶν Φιλίππων ἔφθανεν εἰς τὰς *Mutationes Domeros* καὶ *Ad Duodecim* (12 μίλια ἀπὸ τοὺς Φιλίππους), ἔπειτα εἰς τὴν πηγὴν *Fons Co* (Ντίκιλι-Τὰς) καὶ μετὰ 10-12 μίλια εἰς τὴν Νεάπολιν καὶ κατέληγεν εἰς τὸ Ἀκόντισμα καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν Νέστον καὶ τὸν πρῶτον θρακικὸν σταθμὸν Ἰόπειρον. Πλὴν τῆς κυρίας ταύτης ἀρτηρίας τῆς Ἐγνατίας ὁ σ. ἀναγνωρίζει καὶ ἄλλους τινὰς μικροτέρους δρόμους ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Μερικοὺς ἀπὸ αὐτοῦ, τοῦλάχιστον τμήματα, ἀνεκάλυψεν ὁ ἴδιος, π.χ. Φιλίππων-Ἡρακλείας Σιντικῆς, Δραβήσκου-Μυρκίνου, στρατιωτικοῦ δρόμου Σερρών-Ἐμμανουὴλ Παπᾶ, Δαφνοῦδι-Σφελινού. Ἡ ἔρευνα αὕτη ὁμολογουμένως ἀποτελεῖ σημαντικὴν συμβολὴν διὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας.

Εἰς τὸ τέταρτον μέρος «Πολιτικὴ γεωγραφία» ἐξετάζει τὰς προμακεδονικὰς φυλάς, θρακικὰς καὶ ἄλλας, αἵτινες ἦσαν ἐγκατεστημένοι εἰς τὴν ἀνατολικὴν Μακεδονίαν. Μὲ βάσιν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν, διάφορα τοπωνύμια καὶ ἄλλας ὀνομασίας προσπαθεῖ νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν ἀρχικὴν κοιτίδα αὐτῶν, ἐξετάζει τότε μετεκινήθησαν καὶ ὑπὸ ποίας συνθήκας καὶ ποῦ ἄπαντοῦν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους. Κατὰ τὴν ἔρευνα ταύτην ἄλλοτε υἰοθετεῖ ἀπόψεις ἄλλων ἐρευνητῶν, ἄλλοτε τὰς ἀπορρίπτει καὶ ἄλλοτε διατυπώνει ἰδικὰς του. Αἱ φυλαὶ αὗται ἦσαν οἱ Βισάλται καὶ Κρηστώνιοι, οἱ Τυντηνοί, οἱ Σιντοί, οἱ Σιριοπαῖονες, Ἀγριᾶνες, οἱ Παιόπλαι, οἱ Δόβηρες, οἱ Ζαιεῖλοι, οἱ Ὀδόμαντες, οἱ Ἡδωνοί (ἢ Ἡδω-

νες), οἱ Πίερες, οἱ Σάτραι, οἱ Παναῖοι, οἱ Δρῶοι καὶ Δερσαῖοι, οἱ Σαπαῖοι καὶ τέλος οἱ Διονύσιοι. Ἀπὸ τὰς πολυαρίθμους ταύτας φυλὰς διεκρίθησαν καὶ διετηρήθησαν κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους οἱ Βισάλται, Κρηστωνᾶοι, Σιντοί, Ὀδομαντοί, Ἡδωνοὶ καὶ Πίερες, τῶν μικροτέρων ἀφομοιωθεισῶν ὑπὸ τῶν μεγαλυτέρων καὶ συγγενικῶν φυλῶν. Αἱ ἐξ αὐτῶν φυλαὶ ἔδωσαν τὰ ἔθνικὰ ὀνόματά των εἰς τὰς περιοχάς, ὅπου εἶχον ὀριστικῶς ἐγκατασταθῆ, ὡς Βισαλτία, Κρηστωνία, Σιντική, Ὀδομαντική, Ἡδωνίς καὶ Πιερίς. Ταῦτα ὁμως μετέπειτα εἶχον γεωγραφικὴν μόνον σημασίαν ὄχι πολιτικὴν.

Εἰς τὸ πέμπτον κεφάλαιον, τὸ ὁποῖον τιτλοφορεῖ «Τοπογραφία», ὁ σ. ἐξετάζει τὴν τοποθεσίαν, ἔκτασιν καὶ ὄρια τῶν ἀνωτέρω ἐξ περιοχῶν, ὡς καὶ τὴν θέσιν τῶν διαφόρων πόλεων ἐκάστης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ νεώτερα ἔρευνα κατέβαλε πολλὰς προσπαθείας νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν θέσιν ὧν αὐτῶν, ἐν τούτοις πολλὰ προβλήματα μένουσιν ἀκόμη ἄλυτα καὶ ἡ προτεινομένη θέσις τῶν πόλεων καὶ ἔκτασις ἐκάστης περιοχῆς δὲν εἶναι πάντοτε ἀσφαλής. Ὁ κ. Σαμσάρης, ἔχων τὸ μεγάλο προσὸν ὅτι κατάγεται ἐκ τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ ἔχει ἄμεσον ἀντίληψιν ὀλοκλήρου τῆς περιοχῆς, ἠδυνήθη νὰ ἀπαντήσῃ ἐπιτυχέστερον εἰς πολλὰ τοπογραφικὰ προβλήματα αὐτῆς. Οὕτω π.χ. ἐξετάζων τὸ πρόβλημα, ἂν ἡ Βισαλτία ἐξετείνετο καὶ πέραν τοῦ Στρυμόνος, διὰ τοπογραφικῶν παρατηρήσεων καὶ πρὸ παντὸς ἐπικαλούμενος χωρίον τοῦ Στράβωνος, διαφυγὸν τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ Στρυμὼν ἐχώριζε τὴν Βισαλτίαν ἀπὸ τὴν Ὀδομαντικὴν ἀποδεικνύει ἀσφαλῶς ὅτι ἡ Βισαλτία ἐξικνεῖτο μέχρι τοῦ Στρυμόνος ὄχι πέραν αὐτοῦ. Ἡ ταύτισις τοῦ Βισάλτου ποταμοῦ μὲ τὸ σημ. «Μεγάλο Ρέμμα» καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ ταύτισις τῆς πόλεως «Βισαλτίας» μὲ ἀρχαῖον κάστρον, εὐρισκόμενον 5 χλμ. νοτιοδυτικῶς τοῦ χωρίου «Θερμά», φαίνεται ὀρθή. Ὁμοίως ὀρθῶς τοποθετεῖ τὴν ἀρχαίαν πόλιν Βέργην, παρὰ τὰς διαφόρους ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν, εἰς τὸ σημερινὸν «Παλιοχώρι», λαμβάνων ὑπ' ὄψιν διάφορα δεδομένα, ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα καὶ τὴν φιλολογικὴν παράδοσιν, ὡς καὶ τὰς παραδιδόμενας χιλιόμετρικὰς ἀποστάσεις αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν Ἀμφίπολιν καὶ τὸν Στρυμόνα. Ἐπακριβέστερον ἀκόμη τοποθετεῖ τὴν ἀρχαίαν Εὐπορίαν, κτίσμα τοῦ Ἀλεξάνδρου Α' τοῦ Φιλέλληνο, εἰς τὸν λόφον «Ἀσάρι» παρὰ τὸ σημ. χωρίον Καλόκαστρον. Πειστικὰ καὶ ὀρθὰ εἶναι ὅσα λέγει περὶ τῶν νοτίων καὶ βορείων συνόρων τῆς Σιντικῆς, ὡς καὶ ὅσα ἐπιχειρήματα προβάλλει διὰ τὴν ταύτισιν τῆς Σιντικῆς Ἡρακλείας μὲ τὸ σημ. Σιδηρόκαστρον, ἐνῶ διαφορώτατοι καὶ ἐπισηφαλεῖς εἶναι αἱ γνώμαι τῶν σημ. ἐρευνητῶν, πλὴν τοῦ Geyer, *Makedonien* 17 καὶ *RE* XIV, 659, ὅστις ἐπίσης τὴν τοποθετεῖ παρὰ τὸ *Demir-Hissar*.

Ὁ κ. Σαμσάρης δὲν περιορίζεται μόνον νὰ ἀναφέρῃ τὰς γνωστὰς ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν πόλεις καὶ πολιίσματα καὶ νὰ ἐντοπίσῃ ταύτας, ἀλλ' ἐπισημαίνει καὶ ἄλλα πολιίσματα, κόμας καὶ στρατιωτικοὺς σταθμούς, τὰ ὁποῖα δὲν μᾶς εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν οὔτε γνωρίζομεν τὰ ὀνόματά των. Ὡς ἐνδείξεις χρησιμοποιοεῖ διάφορα ἐρείπια, νεκροταφεῖα, ἐπιτυμβίους ἐπιγραφάς, «θολωτοὺς καὶ κιβωτιόσχημους» τάφους, ὄστρακα, ἀγγεῖα, νομίσματα, ὑπολείμματα ἀρχαίων κάστρων καὶ τειχῶν. Ὁ σ. ἀπαριθμεῖ 14 τοιαῦτα πολιίσματα, δίδων εἰς αὐτὰ τὰ ὀνόματα τῶν σημ. χωριῶν, ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ὑπῆρχον ταῦτα.

Ἐν τέλει ὁ σ. προσθέτει κατὰ κεφάλαια καὶ κατ' αὐξοῦντα ἀριθμὸν ἐκτεταμένας παραπομπὰς εἰς τὰς πηγὰς καὶ τὰς νεώτερας ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ θέματος.

Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ πλήρη ἐνότητα καὶ περιλαμβάνει ὅλην τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ἱστορίαν τῆς περιοχῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Ἐκ τῆς γενομένης ἀναλύσεως καθίσταται φανερόν ὅτι ὁ κ. Σαμσάρης ἐπραγματεύθη τὸ θέμα μὲ μέθοδον, πολλὴν εὐσυνειδησίαν καὶ ἐπιμέλειαν, ἀκόμη γνωρίζει νὰ χρησιμοποιοῖ καλῶς τὰς ἀρχαίας πηγὰς καὶ νὰ ἐξάγῃ ὀρθὰ συμπεράσματα, διαθέτει ἰκανὴν ἐρευνή-

τικότητα καὶ βιβλιογραφικὴν ἐνημερότητα. Ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ πράγματι μικρὰν συμβολὴν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν τοπογραφίαν αὐτῆς.

Δ. ΚΑΝΑΤΣΟΥΛΗΣ

Ἄντωνίου - Αἰμιλίου Ταχιάου, Ἡ ἐθνικὴ ἀφύπνισις τῶν Βουλγάρων καὶ ἡ ἐμφάνισις βουλγαρικῆς ἐθνικῆς κινήσεως ἐν Μακεδονίᾳ, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σ. 39.

Ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας τοῦ καθηγ. κ. Ταχιάου γίνεται φανερὸς ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο αὐτὴ γράφτηκε: νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν οἱ ρίζες τῆς ἀνθελληνικῆς στάσεως ποῦ πῆραν οἱ Βούλγαροι ἀπὸ τὶς ἀρχεὺς κιόλας τοῦ ἸΘ' αἰ. καὶ κατ' ἐπέκτασιν ἀντιπαράταξιν ποῦ ὀδηγήσαν τὸν Μακεδονικὸ Ἄγωνα, στὴν ἀντιπαράταξιν τοῦ βουλγαρικοῦ στὸν ἑλληνικὸ ἐθνικισμὸ. Ὁ σ. με πολλὴ σαφήνεια μᾶς ἀναλύει τὴν ἐξέλιξιν ποῦ πῆρε ἡ «ἀφύπνισις» τῶν Βουλγάρων, καί, κάτοχος καθὼς εἶναι καὶ τῆς βουλγαρικῆς βιβλιογραφίας, τὴν τεκμηριώνει με πολλὴ πειστικότητα. Ἄν πρέπει, στὰ πλαίσια μιᾶς βιβλιοκρισίας, νὰ παρατηρήσουμε κάτι, αὐτὸ θὰ ἦταν ἡ μνεία στὴν ἐργασία τοῦ James F. Clarke, *Parion of Tirnovo in the light of historical criticism* (στὰ *Actes du premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes*, τόμ. IV, Σόφια 1969, σ. 269-278). Ὁ Clarke με κριτικὴ ἐμβάθυνση στὸ θέμα ἀποδεικνύει ἄλλη μιὰ φορὰ τὴν χωρὶς ἀποδείξεις δυσφήμιση τοῦ Παρίωνα τοῦ Κρητὸς καὶ καταρρίπτει, ὡς ἓνα σημεῖο, τὸν μῦθο τῆς ἀντιβουλγαρικῆς a priori στάσεως τοῦ Οἰκ. Πατριαρχείου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ θὰ γινόταν πιὸ εὐκόλῃ ἡ συζήτηση ἀπὸ τὸν σ. καὶ τοῦ βιβλίου τῆς Mercia Macdermott (*A history of Bulgaria*, London 1962) ποῦ διέπεται ἀπὸ ἀνθελληνικὴν, θὰ λέγαμε, μανίαν καὶ ἀποτελεῖ τὴν τελευταία «λέξη» (γιὰ τὸ εὐρύτερο κοινὸ, φυσικὰ) γύρω ἀπὸ τὴν βουλγαρικὴ ἐθνικὴ ἀναγέννηση. Θὰ ἦταν ἐπομένως δυνατὸ νὰ διατυπωθοῦν ὀρισμέναι ἀντιρρήσεις πᾶνω σὲ παρατηρήσεις τῆς Macdermott γύρω ἀπὸ τὸν ρόλο ποῦ ἔπαιζαν ἡ βουλγαρικὴ ἀστικὴ τάξις (κυρίως ἡ μικροαστικὴ, σ. 151), ὁ Aprilon καὶ οἱ Gyumyushgerdam (σ. 79).

Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Ἀντώνη Μιχ. Κολτσιδά, Οἱ Κουτσόβλαχοι, ἐθνολογικὴ καὶ λαογραφικὴ μελέτη, πρῶτος τόμος, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 222.

Πρέπει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ νὰ τὸ διευκρινήσουμε: τὸ βιβλίον ποῦ παρουσιάζουμε ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰν ἐκδόσιν ποῦ φέρνει κάτι νέον στὴν ἐπιστημονικὴν ἐρευναν· ἀποτελεῖ ὅμως μιὰ πετυχημένη προσπάθεια ἐκλαϊκευμένης κατ' ἄποψιν τῆς παρουσίας καὶ τῆς ἀδιάσπαστης σύνδεσεως τῶν Κουτσόβλαχων μετὰ τὸν Ἑλληνισμὸ. Κι ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ κριθοῦν οἱ «Κουτσόβλαχοι» τοῦ Ἀντώνη Κολτσιδά.

Ἀρχικὰ ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ μιὰν παρουσίασιν τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος «Βλάχος» ἐξετάζοντας διάφορας ἐκδοχάς, ὅπως τὶς χαρακτηρίζει, γιὰ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὄρου: (1. Προέλευσις τοῦ ὄρου Βλάχος ἀπὸ τὸν αἰγυπτιακὸν ὄρον Φελάχ 2. Προέλευσις τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὴν λέξιν βληχὴ 3. Προέλευσις ἀπὸ τὴν λέξιν πριτζιά γιὰ τὸ ὄνομα Πριτσόβλαχος 4. Προέλευσις τοῦ ὀνόματος ἀπὸ τὶς λέξεις βάλε καὶ ἄκουα. 5. Διάφορες ἄλλαι θεωρίαι γιὰ τὴν ἐτυμολογίαν τοῦ ὄρου Βλάχος). Σὲ ἓνα δεύτερον ὑποκεφάλαιον ἐξετάζει τὶς γνώμας διαφόρων μελετητῶν γιὰ τὴν γερμανικὴν προέλευσιν τοῦ ὄρου Βλάχος καὶ σ' ἓνα τρίτον τὶς παραλλαγὰς τοῦ ὄρου Βλάχος: Κουτσόβλαχοι, Ἀρβανιτόβλαχοι. Στὸ δεύτερον κεφάλαιον

ὁ συγγραφέας ἀσχολείται μὲ τὴν ἐθνολογικὴ πλευρὰ τοῦ Κουτσοβλάχικου προβλήματος· στὰ σχετικὰ ὑποκεφάλαια ἐξετάζονται: 1. Μαρτυρίες γιὰ τοὺς Βλάχους ἀπὸ πηγές τῆς βυζαντινῆς περιόδου. 2. Γνώμες βυζαντινῶν συγγραφέων γιὰ τοὺς Βλάχους 3. Γνώμες ξένων ἱστορικῶν-μελετητῶν καὶ ἐπιστημόνων 4. Γνώμες καὶ μελέτες νεώτερον καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ 5. Οἱ Κουτσόβλαχοι ἀπὸ βιολογικῆς καὶ ἀνθρωπολογικῆς πλευρᾶς.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο ὁ συγγραφεὺς ἐπιχειρεῖ μιὰ τομὴ στὸ θέμα τῆς γένεσης τῆς βλαχικῆς στὸ γενικώτερο πλαίσιο τῶν ρουμανικῶν γλωσσῶν, ὅπου ἀρχικὰ γίνεται μιὰ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ, καὶ παράλληλα ἐξετάζεται ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ἐκλατινισμοῦ καὶ ἡ ἐπίδραση τῆς ἑλληνικῆς καὶ βλαχικῆς ἐπὶ τῆς νέας ρουμανικῆς. Στὸ τέταρτο κύριο κεφάλαιο ἐξετάζεται ἡ χωρογραφικὴ ἐξέταση τῆς ἐγκατάστασης τῶν Βλάχων: ρωμαϊκὲς τετραρχίες καὶ ἡ ἐγκατάσταση τῶν Βλάχων, ἐγκατάσταση τῶν Βλάχων στὶς περιοχὲς ἀπὸ τοῦ Ἀμβρακικοῦ Κόλπου μέχρι τοῦ Κρουσόβου (ὅπου κυρίως πρέπει νὰ σημειώσουμε τὴν ὄροσειρὰ τῆς Πίνδου ποὺ ἀποτελέσει ἕνα σημαντικό στρατιωτικὸ καὶ στρατηγικὸ κόμβο ποὺ ἔνωσε τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου), ἡ διαμόρφωση τῆς κοινωνικοαστικῆς τάξης τῶν Κουτσόβλαχων· ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐγκαταστάσεις κουτσοβλάχικων πληθυσμῶν στοὺς πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας: στὰ Ζαγοροχώρια, στὶς δυτικὲς πλαγιές τῆς Πίνδου, στὴν Μοσχόπολη, στὴν Σίπιστα, στὴν Νίτσα, στὴν Λάγκα, στὸ Γράμπροβο, στὸ Λινοτόπι, στὴν βορειοδυτικὴ Μακεδονία (στὴν Ἀχρίδα, στὴν Στρούγκα καὶ στὴν Ρέσνα), καὶ στὴν νότια Μακεδονία (στὶς περιοχὲς Ἐλασσόνας, Τυρνάβου, Τσαρίτσανης). Τὸ πέμπτο κεφάλαιο ἀσχολεῖται μὲ τὶς ἀποδημίες τῶν Κουτσόβλαχων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους— ἕνα σπουδαῖο κεφάλαιο ποὺ ὡς σήμερα δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξεταστῆ ὅσο θὰ ἔπρεπε. Μὲ τὴν εὐκαιρία θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ τὸ πλούσιο ἀρχαιολογικὸ ὕλικὸ ποὺ ὑπάρχει σὲ πόλεις τῆς Ρουμανίας (Βρασον¹, Σιβιου², Βουκουρεστίου), στὰ ἀρχεῖα τῆς Βιέννης³, στὰ ἀρχεῖα τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ Novi Sad, τοῦ Σεμλίνου⁴ κλπ. Στὸ ἕκτο κεφάλαιο ἐξετάζονται οἱ ἀγῶνες τῶν Κουτσόβλαχων γιὰ τὴν ἐδραίωση τῆς ἐλευθερίας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ὅπου δίνεται ἀρκετὸ βάρος στὴ συμμετοχὴ τῶν Κουτσόβλαχων στοὺς ἀγῶνες τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸν 20ὸ αἰῶνα καὶ στὴ δυναμικὴ παρουσία τους στὸ μακεδονικὸ καὶ κουτσοβλάχικο λεγόμενον ζήτημα. Τὸ τελευταῖο μάλιστα ἀπασχολεῖ τὸν συγγραφέα στὸ ἕβδομο κεφάλαιο, ὅπου ἐξετάζεται τὸ κουτσοβλάχικο ζήτημα ἀπὸ πολιτικῆς πλευρᾶς καί, ὅπου δίνεται ἀναλυτικὴ διάσταση τοῦ ζητήματος μὲ τὴν σχετικὴ δραστηριότητα τοῦ Ἀπ. Μαργαρίτη καὶ τῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας γιὰ τὴν ἰδρυση σχολείων, ἐκκλησιῶν κλπ. γιὰ τοὺς λεγόμενους ρουμανίζοντες. Τὸ ζήτημα μπῆκε σὲ μιὰ νέα φάση, ὅταν ἐπιχειρήθηκε μιὰ προσέγγιση ρουμανικῶν καὶ ἰταλικῶν συμφερόντων λίγο πρὶν τὸν δεύτερο μεγάλο πόλεμο ποὺ στὴ διάρκειά του γνώρισε δραματικὲς ἐξελίξεις, ποὺ σήμαιναν ὅμως καὶ τὸ τέλος τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν.

Πρὶν περάσουμε στὸ δεύτερο μέρος τῆς παρουσίας μελέτης, ἔχουμε νὰ κάνουμε ὀρισμένες διαπιστώσεις. Καὶ πρῶτα: ἡ μελέτη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι περισσότερο οὐσιαστικὴ

1. Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la orașul Stalin (Brașov), τ. 1-2, Βουκουρέστι 1958, ἐπιμέλεια Dumitru καὶ Elena Limona.

2. Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române in sec. XVII-XIX—Documente din Archivele Statului Sibiu, τ. 1-2, Βουκουρέστι 1966-1967, ἐπιμέλεια Dumitru Limona.

3. Polychronis K. Enepekides, Griechische Handelsgesellschaften und Kaufleute in Wien aus dem Jahre 1766—Ein Konskriptionsbuch, Thessalonike 1959.

4. Ἰωάννου Παπαδριανοῦ - Vasilija Kolarovič, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τοῦ Σεμλίνου, «Μακεδονικά» 11(1971) 29-37.

(χωρίς νὰ χάσει μάλιστα τὸν ἐκλαϊκευτικὸ τῆς χαρακτῆρα), ἂν ὁ συγγραφέας ἦταν λιγότερο προσκολλημένος στὰ βιβλία τοῦ Ἄντ. Κεραμόπουλλου, Τί εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι. Ἀθήναι 1939, καὶ τοῦ Τηλ. Μ. Κατσουγιάννη, Περί τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Θεσσαλονίκη 1966 (Δημοσίευμα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν). Σὰν φυσικὴ συνέπεια αὐτῆς τῆς προσκόλλησής εἶναι ἡ ἐλλιπὴς βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσή τοῦ συγγραφέα κυρίως σ' ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ ρουμανικὴ βιβλιογραφία τὴν πέρα ἀπὸ τὸ 1940—ἂν ὄχι πλούσια, ἀρκετὰ ὅμως σημαντικὴ (πρβλ. Τ. Parahagi, Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic, București 1963). Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη ἡ παρούσα μελέτη νομίζουμε ὅτι ὑστερεῖ σημαντικά. Ἀναφέρουμε ἐδῶ γιὰ παράδειγμα τὸ ἀρκετὰ κατατοπιστικὸ καὶ πρόσφατο βιβλίο τοῦ Max Demeter, Peyfuss, Die Aromunische Frage—Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich—, Ungarns, Wien-Köln-Graz 1974, ποὺ ἀσχολεῖται βέβαια εἰδικὰ μὲ τὴν τελευταία καὶ δραματικὴ φάση τοῦ Κουτσοβλάχικου προβλήματος. Ἐδῶ μάλιστα ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε νὰ συμβουλευτῆ τὰ μαχητικὰ ἄρθρα τοῦ Τάκη Οἰκονομάκη (ἐφημ. Θεσσαλία τοῦ Βόλου) ποὺ εἶναι προσιτὰ στὸν ἐρευνητῆ, ἀφοῦ ὑπάρχει καὶ τὸ σχετικὸ ἀρχεῖο τῆς ἐφημερίδας στὸν Βόλο. Μερικοὶ τίτλοι κεφαλαίων καὶ ὑποκεφαλαίων θὰ μπορούσαν νὰ ἀπαλειφτοῦν καὶ τὰ κεφάλαια νὰ ἐνσωματωθοῦν σὲ ἄλλα εὐρύτερα, γιὰ τὸ περιεχόμενό τους εἶναι ἀρκετὰ δυσανάλογο μὲ τὸν φιλόδοξο τίτλο ποὺ τὸ προαναγγέλλει: πρβλ. ὑποκεφ. Οἱ Κουτσόβλαχοι ἀπὸ βιολογικῆς καὶ ἀνθρωπολογικῆς πλευρᾶς, θέμα ποὺ ἐξετάζεται σὲ μιὰ (καὶ λιγότερη σελίδα (σ. 45) παρόμοια καὶ στὴ σ. 68-69, ὅπου λιγότερο ἀπὸ μιὰ σελίδα γιὰ τὴ Δημογραφικὴ καὶ Κοινωνικὴ Σύσταση (ἐννοεῖ τῶν Κουτσοβλάχικων οἰκισμῶν). Ὁ συγγραφέας θὰ μπορούσε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἐπίσης ἀπὸ μερικοὺς ἄσκοπους ρητορισμούς, ποὺ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ δὲν ἔχουν κανένα λόγον (πρβλ. τὴν Εἰσαγωγή, σ. 61, 76-77, 101 κλπ.)· θὰ μπορούσαν ἐπίσης νὰ ἀποφευχτοῦν καὶ ὀρισμένα λάθη—ποὺ φαίνεται πάντως, πῶς δὲν εἶναι τυπογραφικά.

Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερο μέρος τῶν «Κουτσόβλαχων» τοῦ Κολτσίδα αὐτὸ ἀσχολεῖται μὲ τὴ «Λαογραφικὴ ἐξέταση τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τῶν Κουτσόβλαχων». Μετὰ ἀπὸ μιὰν ἐνημερωτικὴν εἰσαγωγή γιὰ τοὺς διαφόρους σύγχρονους πολιτιστικὸς κουτσοβλάχικους συλλόγους ὁ συγγραφέας ἐξετάζει τὰ τραγούδια τῶν Κουτσόβλαχων (κουτσοβλάχικα ἢ ἐλληνικά): ἐρωτικά, τοῦ γάμου, τῆς ξενιτιάς, μοιρολόγια, θρησκευτικὰ-λατρευτικὰ, ἱστορικά. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο ἐξετάζει τὴν ἐθιμικὴ λαογραφία: ἔθιμα ἀπὸ τὴν παιδικὴν ἡλικία, ἔθιμα τοῦ γάμου (προξενιά, ἀρραβωνιάσματα, γάμος), ἔθιμα ἀπὸ τὶς κηδεῖες, προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες· σὲ ἰδιαίτερα ὑποκεφάλαια ἐξετάζονται ἡ λαϊκὴ θεραπευτικὴ, τὰ ξόρκια καὶ τὰ γιαιτροσόφια (2), ἡ θρησκεία, οἱ ἐποχές, τὰ λατρευτικὰ καὶ θρησκευτικὰ ἔθιμα(3).

Ἄν ἐξαίρεσουμε ὀρισμένες περιπτώσεις προσκόλλησής σὲ γνωστὰ κείμενα στὸ δεύτερο μέρος, θὰ ἔλεγε κανεὶς πῶς ἔχουμε μιὰ πρωτότυπη κατάθεση, γιὰ τὸν συγγραφέα, Κουτσόβλαχος ὁ ἴδιος, γράφει ἀπὸ «πρῶτο χέρι» (αὐτὰ ποὺ εἶδε κι ἄκουσε) τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ βίου τῶν Κουτσόβλαχων καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἄποψη νομίζουμε πῶς στὰ σημεία αὐτὰ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ πετυχημένη στιγμή τοῦ βιβλίου.

Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου

ΑΘ. Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Μιλιτιάδης Ι. Παπαϊωάννου, Τὸ γλωσσάριο τῶν Γρεβενῶν, ἔκδοσις Ε.Μ.Σ. (Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη ἀριθ. 48), Θεσσαλονίκη 1976, σ. 162.

Τὴ χρησιμότητα τῆς μελέτης τῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων τῶν διαφόρων περιοχῶν τῆς χώρας μας τὴν τονίζει ὁ συγγρ. ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς εἰσαγωγῆς του· κι ἡ παράθεσις τῶν λό-

γων, πὸ καθορίζουν αὐτὴ τὴ χρησιμότητα, δείχνει ὅτι συναισθάνεται βαθιὰ τὴν εὐθύνη καὶ τὴν ἀξία τῆς προσφορᾶς του.

Στὴ συνέχεια τῆς εἰσαγωγῆς ἐπισημαίνει τοὺς κινδύνους πὸ διατρέχει ἡ καθαρότητα τοῦ ἰδιώματος τῶν Γρεβενῶν ἀπὸ τὴν ἰσοπεδωτικὴ ἐπίδραση τῆς κοινῆς, κινδύνους πὸ ὑπογραμμίζουν τὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ ἐγκαιρὴ μελέτη τοῦ ἰδιώματος. Ὁ ἴδιος δὲν ἀρκέστηκε στὴν, εὐκόλῃ ἄλλωστε, διάγνωση τῶν κινδύνων· προχώρησε στὴν ἀποθησαύριση τοῦ λεξιλογικοῦ πλούτου του, μὲ ἰδιαίτερη, ὅπως θὰ φανεῖ, ἐπιτυχία.

Τὰ κριτήρια, μὲ βάση τὰ ὁποῖα ἔκρινε ἂν μιὰ λέξη ἔχει θέση ἢ ὄχι στὸ γλωσσάρι του, τὰ περιγράφει καθαρὰ στὴν εἰσαγωγὴ κι ὅπως φαίνεται ἀπ' τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα, κινήθηκε μὲ ἀξιοσημείωτη συνέπεια μέσα στὰ πλαίσια πὸ χάραξε.

Γενικότερα ἡ ἐργασία τοῦ κ. Παπαϊωάννου ἔχει τὶς ἀρετὲς ἐνὸς καλοῦ γλωσσario. Σωστὴ καὶ ἀκριβῆς κατάταξη τῶν λημμάτων, ἀκρίβεια—μὲ λίγες ἐξαιρέσεις, πὸ θὰ ἀναφέρουμε παρακάτω—στὴ φωνητικὴ ἀπόδοση τῶν λέξεων, λιτότητα καὶ ἀκριβολογία στὴν ἐρμηνεία τῶν λημμάτων. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονιστεῖ ἡ πετυχημένη ἐπιλογὴ τῶν ἰδιωματικῶν φράσεων, πὸ διασαφούν τὰ λήμματα. Ὁ κ. Παπαϊωάννου ἀποφεύγει τὸ σφάλμα ἀρκετῶν συλλογέων, στοὺς ὁποίους ὁ σημασιολογικὸς φορτισμὸς τῶν λημμάτων ἐξατμίζεται μέσα σὲ ἀταίριαστες καὶ πλαστὲς φράσεις. Στὸ «Γλωσσάριο τῶν Γρεβενῶν» οἱ διασαφητικὲς φράσεις παίζουν ρόλο λειτουργικὸ καὶ δὲν εἶναι οὔτε διακοσμητικὰ στοιχεῖα οὔτε παραγμίσματα, πὸ βρέθηκαν ἐκεῖ, γιὰ ἐστὶ συμβουλευτὸν «αἱ ὁδηγίαι πρὸς συλλογὴν δημώδους γλωσσικοῦ ὕλικου». Ὁ συγγρ. ἀποδίδει μὲ πιστότητα καὶ ἀκρίβεια ὅλους τοὺς συντακτικοὺς καὶ μορφολογικοὺς τύπους, χωρὶς νὰ συγκεντρώνει τὴν ἀποκλειστικὴ του φροντίδα στὸ λήμμα καὶ κυρίως χωρὶς νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴ γνησιότητα καὶ τὴν ὀρθότητα τῶν ἄλλων στοιχείων τῆς πρότασης. Αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ, γιὰτί, ὅταν κυρίως λείπει ἡ γραμματικὴ, οἱ ἰδιωματικὲς προτάσεις μποροῦν νὰ γίνουν ἀναντικατάστατη πηγὴ φωνητικῶν, μορφολογικῶν καὶ συντακτικῶν παρατηρήσεων καὶ γιὰτί μέσα ἀπ' αὐτὲς ἀναβρῶζει σφριγηλὸ τὸ ὕφος τοῦ ἰδιώματος.

Στὶς τεχνικὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου μποροῦμε νὰ κατατάξουμε τὶς παραπομπὲς στὸ Ἱστορικὸ Λεξικὸ τῆς Ἀκαδημίας· γιὰ τὸ ὅτι σταματοῦν ἀπότομα στὶς ἀρχὲς τοῦ γ, καμιά δὲν ἔχει εὐθύνη ὁ συγγραφέας.

Τὸ βιβλίον ἔχει—κι εἶναι φυσικὸ, ἂν λογαριάσουμε τὶς συνθήκες κάτω ἀπ' τὶς ὁποῖες γράφτηκε καὶ τὴ φύση τῆς ἐργασίας—καὶ μερικὲς ἀτέλειες.

Καὶ πρῶτα πρῶτα ὁ τίτλος. Ἐνῶ τὸ βιβλίον ἐπιγράφεται «τὸ Γλωσσάριον τῶν Γρεβενῶν», ὁ συγγρ. δηλώνει στὴν εἰσαγωγὴ ὅτι ἀφορᾷ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς περιοχῆς Γρεβενῶν. Πιὸ συγκεκριμένα, γράφει ὅτι τὸ γλωσσάριον στηρίχτηκε στὸ ἰδίωμα τοῦ χωριοῦ του, τοῦ Ἐλατοῦ Γρεβενῶν, ἀλλὰ ἀφορᾷ μιὰ εὐρύτερη περιοχὴ, ὅπου, ὅπως ὑποστηρίζει, μιλιέται «τὸ ἴδιο σχεδὸν γλωσσικὸ ἰδίωμα». Παρόμοιες κρίσεις θὰ ἦταν καλὸ νὰ ἀποφεύγονται, ὅταν δὲ στηρίζονται σὲ συστηματικὴ προσωπικὴ ἐπιτόπια ἐρευνα τοῦ συλλογέα. Ἔτσι, θὰ ἦταν ἴσως καλύτερο νὰ γινόταν λόγος γιὰ γλωσσάριον τοῦ Ἐλατοῦ Γρεβενῶν.

Γιὰ τὸ γλωσσάριον μποροῦν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω παρατηρήσεις:

Σὲ ἀρκετὲς λέξεις δὲν ὑπάρχει συμφωνία ἀνάμεσα στὴ φωνητικὴ ἀξία τῶν συμβόλων, ὅπως καθορίζεται στὴν εἰσαγωγὴ, καὶ στὴν προφορὰ τους. Ἐνῶ λοιπὸν δηλώνει ὅτι τὰ ν, λ μὲ ἡμίτοξο συμβολίζουν τὰ οὐρανικά ν, λ, καὶ τὰ σ, ψ, ξ μὲ ἡμίτοξο τὰ παχιά σ, ψ, ξ, γράφει *ἀνγόν'*, *δ'κέλ'*, *πόριψ'* χωρὶς ἡμίτοξο στὰ τελικά ν, λ καὶ ψ ἀντιστοίχως.

Ἀρκετὰ ὁμώνυμα τὰ βάζει στὸ ἴδιο λήμμα, ἐνῶ ξέρουμε ὅτι πρόκειται γιὰ λέξεις μὲ διαφορετικὴ προέλευση καὶ σημασία. Ἔτσι ἔχουμε στὸ ἴδιο λήμμα τὶς λέξεις *κάμα* ἢ *κάμακι* (Ν. Ἄνδρ., Ε.Λ.) καὶ *κάμα* (δὲ βάζει ἄρθρο) <μεσον. κάμαν<ἀρχ. καῦμα<καῖω (Ν. Ἄνδρ., Ε.Λ.), *διπτέρ'* τὸ <τουρκ. *defter* καὶ *διπτέρ'* τὸ <δευτέρι, τὸ, *ρόγα* ἢ <μεσον. *ρόγα* (Ν. Ἄνδρ., Ε.Λ.) καὶ *ρόγα* ἢ <βῶξ (Ν. Ἄνδρ., Ε.Λ.) κ.ἄ.

Μερικὲς λέξεις γράφονται λάθος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ φαίνεται καθαρὰ ἢ προέλευσὴ τους· ἔτσι γράφει *δ'μὴν'* ἀντὶ *δ'μὴν'* <*διμήνι, ἴμουρου* ἀντὶ *ἡμουρου*<*γήμερο*, καὶ ἄλλα.

Ὁ συγγρ. σωστὰ ἀποφεύγει τὴν ἐτυμολόγησιν τῶν λέξεων, ἐνῶ σὲ μερικὲς ἀπλῶς δηλώνει ὅτι εἶναι τουρκικὲς. Ὅταν ὅμως ἀναφέρει τὶς πρωτότυπες τουρκικὲς λέξεις, κάνει συνήθως λάθη. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ γίνουν οἱ παρακάτω διορθώσεις: *cütiik* γρ. *cütiik*, *tacat* γρ. *takat*, *takim* γρ. *takim*, *hos* γρ. *hos*, *bunar* γρ. *pinar* καὶ *hayrsiz* γρ. *hayrsiz*.

Κάνει χρῆσιν τῶν διαλυτικῶν σὲ θέσεις, ποὺ δὲν χρειάζονται, π.χ. *μυῖδάν'*, *οὔτσα* κ.ἄ.· ἂν τὰ χρῆσιμοποιεῖ σὰ φωνητικὰ σύμβολα, ἔπρεπε νὰ καθορίσει τὴν ἀξία τους στὴν εἰσαγωγῇ.

Τέλος, χρησιμοποιεῖ στίς φράσεις ποὺ παραθέτει, γιὰ νὰ διασαφήσει τὰ λήμματα, λέξεις ἰδιωματικὲς, ποὺ δὲν τὶς βρίσκουμε στὴν ἀνάλογη θέση στὸ λεξιλόγιον, π.χ. *bánga*, κ.ἄ..

Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ προσθέσουμε ὅτι γίνεται αἰσθητὴ ἢ ἔλλειψη ἰδιωματικοῦ κειμένου καὶ πινάκων μὲ βαπτιστικά, ἐπώνυμα, παρατσούκλια κὶ ἂν ἦταν δυνατὸ μὲ τοπωνύμια.

Ἄνεξάρτητα πάντως ἀπ' τὶς λίγες τῆς ἀτέλειες, ἡ ἐργασία τοῦ κ. Παπαϊωάννου ἀποτελεῖ σίγουρα μιὰ πολύτιμη συμβολὴ στὴ νεοελληνικὴ διαλεκτολογία καὶ ἡ συμπλήρωσὴ τῆς μὲ μιὰ γραμματικὴ, εἴτε ἀπὸ τὸν ἴδιο ἢ ἀπὸ κάποιον ἄλλο μὲ ἀνάλογα προσόντα, θὰ προσφέρει πολλὰ στοὺς μελετητὲς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἰδιωμάτων τῆς.

Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν

ΧΡΗΣΤΟΣ ΤΖΙΤΖΙΑΗΣ

Christos C. Patsavos, *The Unification of the Greeks under Makedonian Hegemony*, (Ἡ συνένωσις τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν Μακεδονικὴν ἡγεμονίαν), 2nd edition, Athens-Greece 1973.

Πρὸ καιροῦ ἐκυκλοφόρησεν εἰς ἀγγλικὴν γλῶσσαν καὶ εἰς δευτέραν ἐκδοσιν ἢ ὑπὸ τὸν ἀνωτέρω τίτλον μελέτη τοῦ Χρήστου Κ. Πατσαβοῦ. Ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ ἔτους 1965 ἐξηνητήθη ἐντὸς μηνῶν. Οἱ λόγοι εἶναι δύο:

Πρῶτον, ὁ συγγραφεὺς, διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας καὶ καθηγητῆς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μαϊάμι τῆς Φλόριδας, διὰ τῆς ἀρθρογραφίας του ἐπὶ θεμάτων τῆς ἐιδικότητός του εἰς ἑλληνικὰ καὶ ξένα περιοδικὰ περιοπῆς ἔχει γίνε ἐυφύμως γνωστὸς εἰς τοὺς διεθνεῖς ἐπιστημονικοὺς κύκλους. Ἐπὶ πλέον, διὰ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς του εἰς τὴν ὑπὲρ τῆς ὑποθέσεως τῆς Κύπρου σταυροφορίαν, ἀπὸ τῆς πανεπιστημιακῆς ἑδρας, καθὼς καὶ διὰ διαλέξεων, διὰ τοῦ τύπου καὶ δι' ἀλληλογραφίας μὲ σημερινὰ πολιτικὰ πρόσωπα, ἐξεδήλωσε φλογερὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα καὶ κατέστη γνωστότατος καὶ δημοφιλέστατος.

Δεύτερον, τὸ θέμα τῆς μελέτης. Πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν Μακεδονίαν μᾶς εἶναι πάντοτε ἐπικαιρὸν καὶ πάντοτε φλέγον, κυρίως διὰ τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς ἄλλους Βαλκανικοὺς λαοὺς.

Ἐχει λεχθῆ, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀναφέρονται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν διαπληκτιζόμενοι μεταξὺ τῶν κάτω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Τροίας. Πράγματι, ἡ διχόνοια ἦτο πάντοτε, ἐξακολουθεῖ δὲ δυστυχῶς νὰ εἶναι καὶ τώρα ὁ φοβερώτερος ἐχθρὸς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ φιλοδοξία καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν Ἑλλήνων ἐπροκάλεσεν ἀτέρμονα ἔθνικὴν τραγῶδιαν, ἡ ὁποία ἀμφιβάλλω ἂν ἤμπορῆ νὰ ἀντισταθμισθῆ μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀθανάτου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀθῆναι, Κόρινθος, Σπάρτη, Θῆβαι, ἄλλαι πολλαὶ ἑλληνικαὶ πόλεις ἀπέτελεσαν κατὰ καιροὺς ἀνεξάρτητα ἀλληλομαχόμενα κρατίδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἐπέδιωκε νὰ ἐπιβληθῆ ἐπὶ τῶν ἄλλων. Ἡ γλῶσσα καὶ ἡ θρησκεία ἀπέτέλουν τοὺς μόνους

παράγοντας κοινής ἔθνικης συνειδήσεως, ἡ ὁποία ἐπρόβαλλεν εἰς περιπτώσεις βαρβαρικών ἐπιδρομῶν. Τότε, πρὸ τοῦ κινδύνου, ὄχι δὲ δυστυχῶς καὶ πάντοτε, ἀνεγνωρίζετο ἀνάγκη συνενώσεως ὄλων τῶν Ἑλλήνων εἰς ἐνιαῖον κράτος, τὸ ὅποιον θὰ ἠδύνατο νὰ συγκεντρώνη δυνάμεις καὶ ὄγκον ἐφοδίων ἐπαρκεῖς διὰ τὴν ἄμυναν κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν.

Ἐσημειώθησαν κατὰ καιροὺς πολυάριθμοι ἀπόπειραι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν μὲ πρωτοβουλίαν ἄλλοτε τῆς μὲν καὶ ἄλλοτε τῆς δὲ ἑλληνικῆς πόλεως. Ἦσαν ὁμως σπασμωδικαί, ἔστεροῦντο μεγάλης πνοῆς καὶ ἀπέδωσαν πενιχρὰ ὄφελῃ. Ἀξιολογώτερα ὄλων ἐνωτικῶν προσπαθειῶν ὑπῆρξεν, ἀναντιρρήτως, ὁ θεσμὸς τῶν ἀμφικτιονίων, δηλαδὴ συνεδρίων, εἰς τὰ ὁποῖα συμμετεῖχον δι' ἀντιπροσώπων, ἂν μὴ ὄλοι, τουλάχιστον αἱ περισσότεραι ἑλληνικαὶ πολιτεῖαι.

Ἡ τιμὴ διὰ τὴν ἐπιτυχῆ συνένωσιν τῶν Ἑλλήνων εἰς ἓν κράτος ἀνήκει εἰς τὸν βασιλέα τῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας Φίλιππον Β'. Τόσον ἡ ἔμπνευσις, ὅσον καὶ ἡ πραγματοποίησις τῆς ἰδέας αὐτῆς ὀφείλονται εἰς ἰδικὴν τοῦ πρωτοβουλίαν. Ἐχρειάσθη νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν πειθῶν, τὴν βίαν, τὴν δωροδοκίαν, τὴν διπλωματίαν, τὰ ὅπλα. Ἐπὶ τέλους, διὰ τῆς νίκης τοῦ κατὰ τὴν περίφημον μάχην τῆς Χαιρωνείας (338 π.Χ.) κατέστη ὁ ἀδιαφιλονείκητος ἡγεμὼν ὀλοκλήρου τῆς Ἑλλάδος. Ἡ οὕτως ἐπιτευχθεῖσα συνένωσις ἐξήσφαλσε τὴν ἀκεραιότητα καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς χώρας ἀπὸ τὰς ἀρκακτικὰς ὀρέξεις τῶν γειτόνων τῆς, ἐπὶ δὲ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου, υἱοῦ καὶ διαδόχου τοῦ Φιλίππου, ἐμεγαλουργήσεν ἡ Ἑλλάς ὅσον οὐδέποτε ἄλλοτε κατὰ τὴν μακροαῖωνα ἱστορίαν τῆς.

Δυστυχῶς, ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ ἐνότης τῶν Ἑλλήνων διεσπάρθη καὶ πάλιν. Ἀποκατασταθεῖσα μερικῶς βραδύτερον ὑπὸ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητοῦ, δὲν κατωρθώθη νὰ διατηρηθῇ ἐπὶ πολὺ.

Τὸ θέμα τοῦτο ἔχει ἐρευνηθῆ πολλὰκις κατὰ τὸ παρελθὸν ἀπὸ Ἑλλήνων καὶ ξένους μελετητὰς. Ἐν τούτοις, τὸ παρὸν ἔργον προσδίδει εἰς αὐτὸ μεγάλην πρωτοτυπίαν. Ἡ μέχρι τοῦδε ἐρευνα ἔχει στηριχθῆ, σχεδὸν ἀποκλειστικῶς, εἰς τὰς μαρτυρίας τῶν ἀρχαίων ἱστορικῶν, οἱ ὅποιοι ὁμως διερμηνεύουν τὰ γεγονότα, ἕκαστος κατὰ τὰς συμπαθείας καὶ προτιμήσεις του. Ἡ παροῦσα ἐργασία δὲν ἠρκέσθη εἰς τοῦτο. Συγκεντρώνει εἰς τὸ πρῶτόν της κεφάλαιον ὅλας τὰς διασωζομένας ἐπιγραφικὰς μαρτυρίας περὶ τῶν συμμαχιῶν τοῦ Φιλίππου καὶ τοῦ Δημητρίου μετὰ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων καὶ χρησιμοποιεῖ ταύτας ὡς βασικὰς πηγὰς διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ζωτικῆς τούτου θέματος εἰς τὰ ἐπακολουθοῦντα ἕτερα πέντε κεφάλαια. Μὲ ἀκρίβειαν καὶ σαφήνειαν διερευνᾷ, κατὰ σειρὰν τὰς πρὸ τῆς συμμαχίας σχέσεις τοῦ Φιλίππου πρὸς τὸν λοιπὸν ἑλληνικὸν κόσμον, τὰς ἐνεργείας του πρὸς σύναψιν συνθήκης μεθ' ὄλων τῶν Ἑλλήνων, τὴν σημασίαν τῆς συναφθεῖσης συνθήκης καὶ τὰς διατάξεις αὐτῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἐρρυθμίζοντο αἱ σχέσεις τῶν συμάχων μεταξὺ τῶν καὶ πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιον. Ἐπακολουθεῖ ἀνασκόπησις τῆς συμμαχίας τοῦ Δημητρίου Πολιορκητοῦ καὶ παραβολὴ τοῦ περιεχομένου τῶν συνθηκῶν Φιλίππου καὶ Δημητρίου. Κατακλείεται δὲ ἡ μελέτη αὕτη διὰ τῆς παραθέσεως τῶν συμπερασμάτων τῆς ὅλης ἐρένης.

Πρόκειται περὶ ἀκραιφνῶς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας μὲ ἀξιώσεις. Ὁ χαρακτήρ της εἶναι ὀλιγώτερον πληροφοριακὸς καὶ περισσότερον κριτικὸς. Ἀναλύει μὲ ἐπιμέλειαν καὶ πειθῶν τὰ ἐλατήρια, τὰ μέσα καὶ τοὺς σκοποὺς τῶν δύο συμμαχιῶν, ἀξιολογεῖ μὲ ἀντικειμενικότητα τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῶν καὶ προσφέρει εἰς τὸν ἀναγνώστην τὸ ὀρθὸν μέτρον τῆς ἐκτιμήσεως ἐνὸς τῶν σπουδαιοτέρων σταθμῶν τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας.

Θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ἡ παράλειψις τοῦ συγγραφέως νὰ προβάλλῃ εὐκρινέστερον τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Μακεδονίας καὶ τοῦ Φιλίππου, τὸν ὅποιον, ὀπωσδήποτε, δὲν φαίνεται νὰ ἀμφισβητῇ. Τοῦτο ὁμως δὲν μειώνει τὴν ἀξίαν τῆς μελέτης του, ἡ ὁποία ὡς σύλληψις καὶ διαπραγμάτευσις εἶναι ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐπαινετὴ.